

Слободан Г. Марковић,
Факултет политичких наука
Универзитета у Београду и
Институт за европске студије

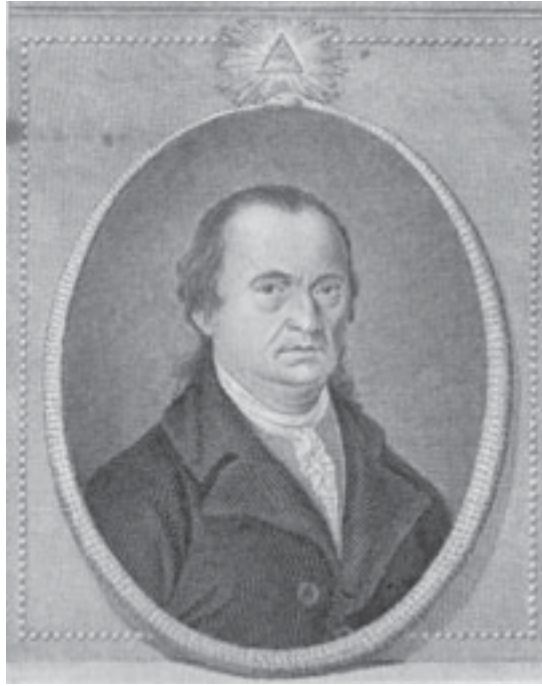
КУЛТУРНИ ТРАНСФЕР ИЗ АНГЛОСФЕРЕ У СРБИЈУ У 19. ВЕКУ

Апстракт: Рад се бави културним утицајима и трансферима из англосфере (Британско царство и САД) у Србију. Трансфери су почели да се одвијају интензивно с Доситејем Обрадовићем крајем XVIII века, али су током прве половине XIX века били прилично ограничени по обиму. Посебна пажња посвећена је политичком контексту утицаја англосфере, англо-руском ривалству и утицају Источног питања на опште англо-српске односе. Доступне дигиталне базе података коришћене су као алат за анализу степена занимања англосфере за Србију и обратно.

Водећи српски англофили сагледани су у овом раду као главни покретачи ширења утицаја из англосфере у Србији од 1860-их. Међу њима су били: Владимир Јовановић, Чedomил Мијатовић, Божидар Кнежевић, Љубомир Недић, Светомир Николајевић, Лаза Костић и Стојан Протић. Познавање енглеског језика у Србији било је недовољно и то је ограничавало досег уплива англосфере. Деловање англофила у Србији учинило је неке британске и америчке ауторе веома утицајним у Србији, а посебно место заузели су: Џон Стјуарт Мил, Херберт Спенсер, Чарлс Дарвин, Хенри Томас Бакл и Џон Вилијам Дрејпер. Међу политичарима велики углед у свим балканским хришћанским земљама имао је Вилијам Гледстон, а када је посебно реч о Србима снажан утицај извршили су Вилијам Дентон и Аделајн Полина Ирби. Утицај англосфере у Србији добија на значају 1860-их, постаје још израженији 1870-их, а врхунац достиже 1880-их. Британски парламентаризам био је веома цењен и имао је огроман утицај на уставна решења у Србији, посебно почевши од 1880-их.

Кључне речи: културни трансфер, англосфера, Источно питање, српски англофили, Доситеј Обрадовић, Владимир Јовановић, Чedomил Мијатовић, британски парламентаризам

Портрет Доситеја Обрадовића на насловној страни Мезимца (1818). Копија изворног портрета Арсенија Теодоровића из 1794.

Рани културни утицаји британске на српску културу

а) Доситеј Обрадовић

Енглеска култура, књижевност и језик постали су шире познати међу аустријским Србима захваљујући Доситеју Обрадовићу који је био и први модерни англофил међу Србима.³ Он је, на својим пропутавањима, сreo прву група Енглезана на острву Хиосу 1780. Четири године касније отишао је у Лондон. У аутобиографском делу *Живот и прикљученија*,⁴ описао је у 11. писму на 20 страница посету Лондону. Дошао је у Британију и Довер 1. децембра 1784, а отпловио према Хамбургу 8. јуна 1785.

3 Pavle Popović, "A Serbian Anglophil, Dositheus Obradović", *The Quarterly Review*, No. 232 (1919), 344. Pavle Popović, „Dositej Obradović u Engleskoj“, *Misao* [London], No. 4 (Jan.-Feb. 1919), 119.

4 Доситеј је издао аутобиографију у два дела. Први део као самосталну књигу, а други део као додатак *Езоповим баснама* (1788). Једанаесто писмо о посети Лондону налази се у другом делу. *Езопове и прочијихъ разнихъ баснотворцевъ, съ различни езика на славеносербски езикъ преведене... издате и сербскои јуности посвећене басне* (Лайпцик: у Типографји г. Јоанна Готлоба Еммануила Брайткопфа, 1788), 397–416.

Његово одушевљење Лондоном било је моментално и потпуно. Призор Лондона ствара код Доситеја утисак да се поново родио и он га назива „красејши и славнејши на свету град.“⁵ Колико га је Лондон одушевио може јасно да се сагледа када се упореди с описом Париза који је заузео само једну страницу у његовом делу, а у коме је боравио само три недеље.⁶ Такво искуство било је несвакидашње у „француском столећу“, како се понекад одређује XVIII век у европској историји, када су чари и изглед Париза остављали посебан утисак на посетиоце.

Лондон који је Доситеј посетио постао је већ током XVIII века главни светски центар међународне и међуконтиненталне трговине. Ту улогу преузео је од Амстердама,⁷ а Амстердам од Ђенове отприлике 1627. Доситеј је посетио Лондон после великих промена које је британска престоница доживела у периоду 1760–80. Изглед Лондона био је 1780-тих такав да је био „извор поноса за своје становнике, и задивљености за посетиоце, нарочито стране.“⁸

Поред Лондона Доситеј је био одушевљен и енглеским ауторима. Он наводи да су и најбогатији цареви и њихова богатства без трага нестали, а остала су дела просвећених умом духова попут Хомера и Аристотела. Зато ће и за Србље већа корист бити „ако им на пример ја с помоћју премудри божествени инглески књига само десетак врсти што полезно и разумно после себе оставим.“⁹ Које су то биле божствене инглеске књиге за Доситеја које су на њега утицале? На уплив Џозефа Адисона (Joseph Adison, 1672–1719) указао је још Војислав М. Јовановић,¹⁰ али тек у радовима Вере Јаварек сагледан је претежан утицај енглеских извора на неколико главних Доситејевих дела пре свега на *Езопове басне* (1788), *Собраније* (1793) и постхумно објављено дело *Мезимац* (1818).¹¹ Кроз Доситејева дела доспео

5 *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића нареченог у калуђерству Доситеја њим истим списат и издат* (Београд: Српска књижевна задруга, 1893), књ. II, 108–109.

6 *Езопове и прочијхъ разнихъ баснотворцевъ*, 395–95.

7 Patrick Karl O'Brien, "The Pax Britannica and American Hegemony: Precedent, Antecedent or just Another History?", in P. K. O'Brien and A. Clesse (eds.), *Two Hegemonies. Britain 1846–1914 and the United States 1941–2001* (Aldershot: Ashgate, 2002), 10.

8 Paul Langford, "The Eighteenth Century", in Kenneth O. Morgan (ed.), *The Oxford Illustrated History of Britain* (Oxford and New York: OUP, 1984), 380.

9 *Езопове и прочијхъ разнихъ баснотворцевъ*, 110.

10 Војислав Јовановић, „Један енглески извор Доситејевом *Предисловију о баснахъ*“, у: *Споменица Доситеја Обрадовића* (Београд: Српска књижевна задруга, 1911), 84–88.

11 Vera Javarek, "Essays Translated from English in the 'Sobranije' of Dositej Obradović", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 33, No. 81 (June 1955),

је први релевантан енглески културни трансфер међу Србе тога времена, с упливом на целокупан ток модерне српске културе. Посебно се то односи на идеје енглеских моралиста и политичких философа. Уочен је уплив Џона Лока (John Locke, 1632–1704), Џозефа Адисона (Joseph Addison, 1672–1719), др Самјуела Џонсона (Samuel Johnson, 1709–1784), лорда Честерфилда (Earl of Chesterfield, 1694–1773), а посебно Висесимуса Нокса (Vicesimus Knox, 1752–1821).¹²

Доситејева путовања, која је изложио у аутобиографији, била су део новог *grand tour*-а српске културе који је осмислио он сâм. Уместо Свете Горе, Јерусалима и Кијева, у које су путовали учени Срби претходних векова, његови погледи били су усмерени према Западу и Европи. То није била Европа класичне римске и хеленске старине, већ Европа просветитељства и индустријског доба, с Британијом као предводницом ове епохе. Претходно је Доситеј пропутовао Исток, али не траговима Свегог Саве, већ путевима хеленофоног просветитељства, и боравио у Смирни, на Крфу и Хиосу.¹³ Нова тура, коју је Доситеј сматрао обавезном за сваког ученог човека, укључивала је Беч, немачке универзитете, Париз и Лондон, али на целој овој тури Лондон је заузео централно место.¹⁴

Померивши тако мапу аспирација која се препоручивала ученом Србину са Истока ка Западу, он је назначио трасу коју је Кнежевина Србија усвојила 1839. Тада је аутономна српска кнежевина почела да шаље државне стипендисте на стране универзитете, углавном на немачком и француском језику. На тој траси Лондон се поново нашао као једна од централних престоница света за Србе тек 1914–18, односно 126 година после Доситејеве препоруке. Лондон је због удаљености само узгредно био избор српских студената, али су зато

pp. 437–456. *Eadem*, “Material from English Writers in the ‘Mezimac’ of Dositej Obradović”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 34, No. 83 (June 1956), pp. 426–442. *Eadem*, “Dositej Obradović’s English Models, 1785–1788”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 94 (Dec. 1961), pp. 24–43. *Eadem*, “English Writers in the ‘Etika’ of Dositej Obradović and the ‘Istituzioni di Etica’ of Francesco Soave”, in *Collectanea in Stephani Ivšić Honorem* (Zagreb: Societas philologica croatica, 1963), pp. 153–160.

12 *Ibid.*

13 О утицају хеленофоног просветитељства на Доситеја видети: Пасхалис Китромилидис, „Доситеј Обрадовић и грчко просветитељство“, у: *Idem*, *Православни комонвелт. Симболичка наслеђа и културна сусретања у Југоисточној Европи* (Београд: Завод за уџбенике, 2016), 295–302.

14 Slobodan G. Markovich, “British-Serbian Cultural and Political Relations 1784–1918”, in Slobodan G. Markovich (ed.), *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st Centuries* (Belgrade: Faculty of Political Science and Zepher Book World, 2018), 16–17.

континентални европски универзитети постали стратешко опредељење за просветне власти Србије у изградњи елите, односно у стварању такозване „планиране елите“ како ју је назвала Љубинка Трговчевић.¹⁵

Током боравка у Лондону Доситеј је добро научио енглески језик. Уз *Езопове басне* (1788) Доситеј је додао и „предивна инглеска изреченија“ од којих је неколико наведено и на српском и на енглеском.¹⁶ Све је то Доситеј урадио и као облик препоруке, надајући се да ће други његови сународници такође да уче енглески, али то задуго није био случај. Непознавање енглеског језика остала је главна препрека у рецепцији енглеске културе. Она је превладавана посредством немачких и других превода. Тако је 1799. објављен превод с немачког *Робинзона Круса* од Н. Лазаревића.¹⁷ Лорда Честерфилда је преводио Павле Соларић и објавио 1809,¹⁸ али не с енглеског изворника. И Лазо Зубан је 1839. превео Шеридана с немачког.¹⁹ Први примерци Шекспировог дела дошли су посредством немачких превода. Учени темишварски владика Петар Петровић (епископ 1786–1800) имао је у својој библиотеци десет наслова на енглеском, као и Шекспира, али у немачком преводу.²⁰

Неповољна околност била је и то да није могла лако да се понови Доситејева тура до Лондона. Француски револуционарни ратови (1792–1802) и Наполеонов ратови (1803–1815) прекинули су путовања у Османско царство са Запада и обратно, па су прилике за ширење Доситејевих идеја о значају енглеске културе, енглеског језика и Лондона битно ограничене. Могућност личног упознавања Енглеске за Србе из Османског царства била је готово непостојећа почетком XIX века, а за аустријске Србе била је веома мала и сведена у категорију занимљивости.

15 Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Историјски институт, 2003).

16 *Езопове и прочиџь разнихъ баснотворцевъ*, 426–441.

17 *Животъ и чрезвычайна приключенія славнаго англезѧ Робинзона Круссе отъ Йорка собственномъ рукою нъговомъ списанна, часть первая, изъ нѣмецкаго Н. Лазаревичемъ преведенна* (Будимъ: Печатана писмены Кралевск. Всеучилишта, 1799), 638.

18 *Мудролюбѧц индѣйски либо искусство щастливо живити у дружеству. Содержащееся у маленом числу чистѣйшии Поученія Наравословія, содѣвенни едним древним Браминном* (У Венеци: При Пани Θεодосію, 1809).

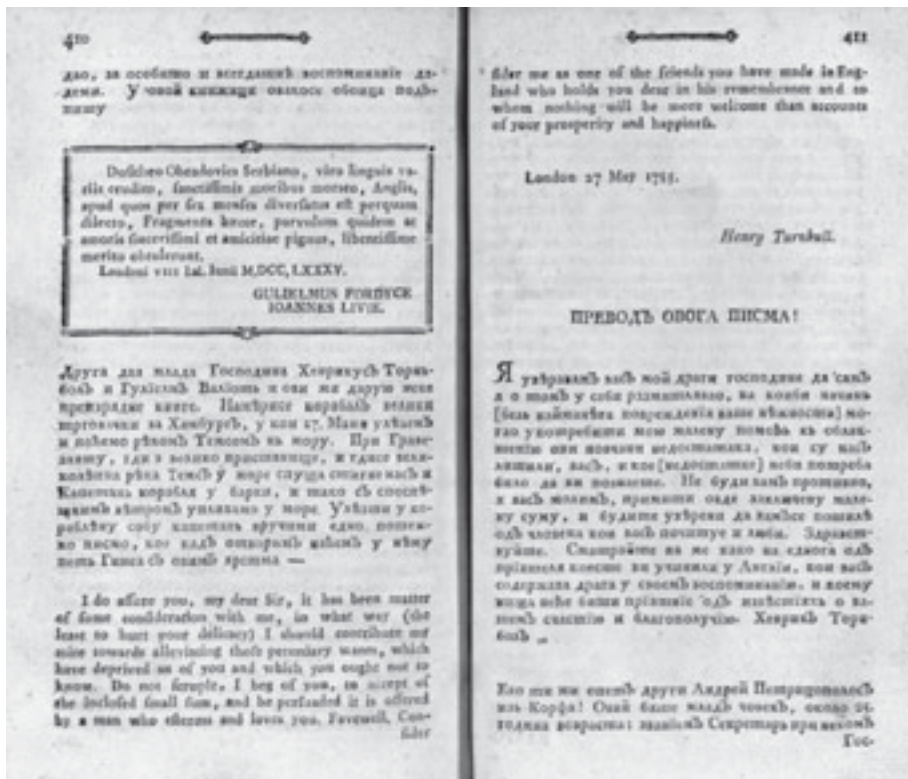
19 *Пизарро: жалостива игра у петъ дѣйствіѧ: по Коцебуовоме Шпаньолци у Перу или Роллова смѣтъ одъ Рихарда Бринслѧ Шеридана, съ немачкога превео Лазо Зубанъ* (У Бѣограду: У Княжеско-Србској Кнѣгопечатни, 1837).

20 Veselin Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860* (Београд: Архипелаг, 2014), 339–350.

Доситејево дело постепено је постало темељ модерне српске културе. Чим је успостављена штампарија у Кнежевини Србији, прва сабрана дела која су икоме штампана била су управо Доситејева дела у десет томова. Њих је издао Глигорије Возаровић у периоду од 1833. до 1836 (девет томова), и десети том 1845.²¹ На стогодишњицу Доситејеве смрти издато је већ „пето, државно издање“ 1911.²²

Енглески језик још дуго је остао међу Србима најмање познат од највећих европских језика. Када се 1828. Џон Бауринг (John Bowring) обратио писмом на енглеском књазу Милошу није добио одговор. Био је љут, али Вук Караџић му је објаснио да није имао ко да му одговори јер нико у Србији тада није говорио енглески.²³

Доситејево писмо на енглеском, објављено у другом делу Живота и прикљученија (1786) уз Езопове басне. Први текст на енглеском у српској књижевности.

- 21 Љубомир Дурковић Јакшић, *Књига о Глигорију Возаревићу* (Београд: Библиотека Града Београда и Бигз, 1995), 48–51.
- 22 *Дела Доситеја Обрадовића*, пето, државно издање издано о стогодишњици смрти (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1911).
- 23 Dragutin Subotić, *Yugoslav Popular Ballads. Their origin and development* (Cambridge: at the University Press, 1932), 240–41.

б. Полемика Милтон-Његош

У периоду када је ретко ко у оквирима српске културе говорио енглески дошло је до рецепције Џона Милтона (1608–1674) код Његоша, а путем превода. Овај уплив остао је најспорнија тачка енглеског утицаја на српску културу. Полемика Милтон-Његош, односно питање уплива Милтоновог *Изгубљеног раја* на *Лучу микрокозму* траје преко једног века. Његош није говорио енглески,²⁴ па је овај утицај могао доћи преко превода Милтоновог дела на руски или неки други европски језик. Јован Скерлић признавао је духовни и философски значај *Луче*, али је сматрао да је међу Његошевим великим делима *Луча* „најмање оригиналан“ рад, и да је она „очевидно“ надахнута Милтоновим *Изгубљеним рајем*.²⁵

С друге стране, отац Николај Велимировић убедљиво је 1911. доказивао у *Религији Његошевој* веома битне философске и догматске разлике *Луче* и *Изгубљеног раја*. Милтон се „углавном држи библиских мисли“ док се Његош, у три главна концепта, „разликује од Библије и Милтона“.²⁶ Пошто се Велимировић усредсредио на разлике, он и није посебно тумачио сличности између Милтона и Његоша. Тиме је само указао на посебности верско-философских концепата двојице аутора, али није разрешио питања могућег Милтоновог уплива. То је била пропуштена прилика јер је Велимировић за разлику од Скерлића већ тада владао енглеским језиком.

Овим питањем доста се бавио и слависта Алојз Шмаус (Alois Schmaus, 1901–1970). Написао је и посебну студију на ову тему која се бави односима Његоша према Милтону, Дантеу, Ламартину и Клопштоку.²⁷ Он је закључио да је „Његошево дело у великој мери оригинално“, а да је Скерелићев суд „претерано оштар“.²⁸ Сматрао

24 Годињу дана пре него што је објавио *Лучу микрокозму* Његоша је 1844. посетио енглески путописац и протоегиптолог Сер Џон Гарднер Вилкинсон (John Gardner Wilkinson, 1797–1875). Он му се касније обратио писмом на француском из Сплита 27. новембра 1844, а добио је одговор од владике на италијанском који му је упућен 11. децембра исте године. Sir J. Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Herzegovina* (London: John Murray, 1848), vol. II 80–84. Његош је *Лучу* написао током четири недеље васкршњег поста, марта-априла 1845.

25 Јован Скерлић, *Из нове српске књижевности* (Београд: С. Б. Цвијановић, 1914), 181.

26 Ник. Велимировић, *Религија Његошева* (Београд: Штампарија Св. Сава, 1911), 85, 92. Четврто поглавље Велимировићеве студије о Његошу носи наслов „Изгубљени рај“.

27 А. Шмаус, *Његошева Луча микрокозма. Прилог проучавању Његошевог религиозног песничтва* (Београд: Штампарија „Јединство“, 1927).

28 *Ibid.*, 40–41.

је да је основна идеја Његошева при писању *Луче* била непозната на Западу, и да је дошла из хеленске метафизике а „добила је свој хришћански облик у Оригеновом теолошком учењу.“ Шмаус је високо ценио *Лучу* и прогласио ју је за „најлепши песнички продукт религиозног духа на словенском југу.“²⁹ Душан Стојановић је 1940. закључио: „Али ако не може бити никакве сумње у Његошев дуг Милтону, нема сумње да тај дуг није пресудан за вредност Његошевог пева.“³⁰ Сличан је и суд Душана Пухала³¹ који су прихватили и Снежана Кићовић-Пејаковић³² и Веселин Костић.³³

Аница Савић-Ребац, која је дала најдубљи допринос заснивању интелектуалне историје у Србији, наставила је Велимировићевим правцем и указала да су Милтон и Његош „два песника сродна по правцу интелекта, и маште“ који су обрадили исте концепције „али тиме су код њих видније разлике и у појединим замислима и у њиховом повезивању.“³⁴

Да Његош дугује одређене концепте и идеје Милтону чини се као неспорно. Остаје у овој полемици упадљива чињеница да су познаваоци Његошеве религиозно-философске мисли налазили много мање преклапања између Милтона и Петра II Петровића у кључним философско-религиозним концептима од оних који су се више фокусирали на упоређивање сличних стихова и на проналажење сличних замисли у два пева. Аница Савић-Ребац додатно је усложнила анализу тиме што је указала не само на Платона и Плотина као Његошеве изворе него и на кабалу и Филона.³⁵

29 *Ibid*, 118.

30 Душан Стојановић, *Милтон и Његош. Огледи о нашим културним додирима са Енглезима* (Београд: Луча, 1940), 120.

31 Душан Пухало, *Милтон и његови трагови у југословенским књижевностима* (Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 1966).

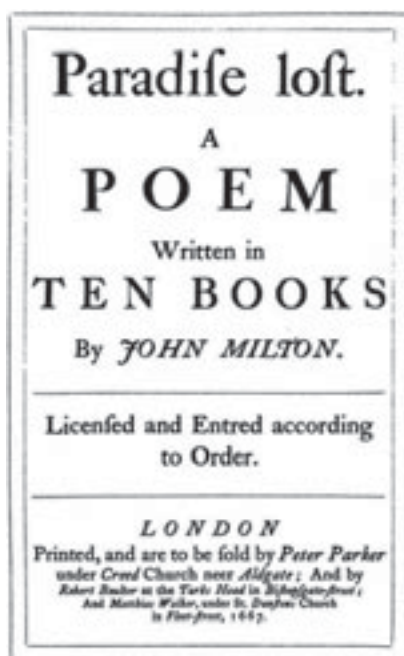
32 Снежана Кићовић-Пејаковић, *Енглеска књижевност у Срба у XVIII и XIX веку* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1973), 127–129.

33 Veselin Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860*, 367. У ранијем тексту Костић даје похвале Пухаловом делу, али има и озбиљне критике на утицај идеологије на његов рад: Veselin Kostić, “A Contribution to the Study of the Reception of John Milton in the South Slavonic Countries”, *Balkanica*, Vol. 29 (1998), 216–219.

34 Аница Савић-Ребац, „Његош и богомилство“, у: Eadem, *Хеленски видици. Есеји* (Београд: СКЗ, 1966), 118. Првобитно објављено у часопису *Стваранье*, No. 10–11 (1951).

35 Аница Савић-Ребац, „Његош, кабала и Филон“, у: Eadem, *Хеленски видици. Есеји* (Београд: СКЗ, 1966), 131–151. Првобитно објављен у *Зборнику Филозофског факултета*, књ. 2 (1952). О овом питању ауторка је била у преписци и с чувеним стручњаком за кабалу Гершомом Шолемом који јој је потврдио сродности концепата које је Његош изложио у *Лучи* с кабалом.

Насловне стране првих издања Луче микрокозме (1845)
и Милтоновог Изгубљеног раја (1667).

2. Посете Срба Лондону

Доситејевим путем кренуо је тек Константин Николајевић (1821–1877), српски стипендиста који је био на студијама у Паризу и Лондону почетком 1840-тих, а који је касније преводио Бајрона.³⁶ Константин Богдановић (1811–1854), Србин из Угарске и правник, посетио је Лондон крајем 1845. Он је објавио неколико писама из Париза и Лондона у часопису *Србски народни лист* који је излазио у Новом Саду. Његов доживљај Лондона био је сличан Доситејевом.³⁷ Лондон је посетио и Љубомир Ненадовић 1850, али изгледа да се њему британска престоница није посебно допала.³⁸

36 Konstantin Nikolajević, *Serbska beseda u latinskom pismu: jedan književni sbornik za ogled novog tipa organske latinice* (Beč: kod Franza Selcha, 1860). Cf. И. М. Петровић, *Лорд Бајрон код Југословена* (Пожаревац: Јадран, 1931), 151–152.

37 Тихомир Р. Ђорђевић, „Писма из Лондона из 1846 године“, *Даница*, No. 5 (01.12.1940), 6–8. „Писма из Лондона“ Константина Богдановића објавио је у целини Чедомир Антић: *Idem, Земља празника и град споменика. Србија и Британија половином 19. века* (Велика Плана: Траг, 2004), 24–26. Књига је билингвална и у њој је објављен и превод писама на енглески: *Čedomir Antić, A Country of Holidays and a City of Monuments* (Velika Plana: Trag, 2004), 23–34.

38 Снежана Кићовић-Пејаковић, *Енглеска књижевност у Срба у XVIII и XIX веку*, 28–29.

Тек је боравак Филипа Христића, књагиње Јулије и Владимира Јовановића у Лондону (1862–63) поново довео до обнављања културних веза, а то се догодило после бомбардовања Београда од стране османског гарнизона. Уследила је криза током које се књаз Михаило Обреновић III сусрео с прилично одбојним ставом британске дипломатије према српском питању. Он је био први од српских владара који је решио да покуша да утиче на британско јавно мњење. Послао је почетком 1863. Филипа Христића и супругу књагињу Јулију у Лондон. Христић није успео да преокрене британско јавно мњење, али је значај његове мисије био у томе што је заинтересовао неколико важних британских делатника за Србију, а међу њима су били посланици Ричард Кобден (Richard Cobden), познат као „апостол слободне трговине“, ирски посланик Сер Вилијам Хенри Грегори (William Henry Gregory) и Едмунд Потер (Edmund Potter).³⁹ Уз њих ставове Србије је подржавао и англикански свештеник Вилијам Дентон (1815–1888), викар цркве Светог Вартоломеја (St. Bartholomew), који је посетио Србију у јуну 1862, непосредно пред бомбардовање Београда. Тројица британских посланика, свештеник Вилијам Дентон и др Хемпфри Сандвит, представљали су први просрпски лоби у Лондону.

Дентон је 1862. објавио и књигу о Србији,⁴⁰ а наредне године и књигу о хришћанима у Турској.⁴¹ Постао је главни посредник у представљању Србије и православних хришћана Балкана британском јавном мњењу у периоду од 1862. до Велике источне кризе (1875–1878), па и до смрти 1888. Био је толико одушевљен пријемом у Србији 1862. да је Владимиру Јовановићу, касније те године, рекао у Лондону: „сваки Србин мени је добро дошао. Доста је да знам да је он Србин, па да га братски примим.“⁴² Јовановић му је постао и

39 Ову посету документовао је Христићев син Милан према очевим мемоарима у књизи објављеној 1910. М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска пре пола века. Мисија Филипа Христића у Лондону 1863 година по белешкама из његових успомена* (Београд: Геца Кон, 1910).

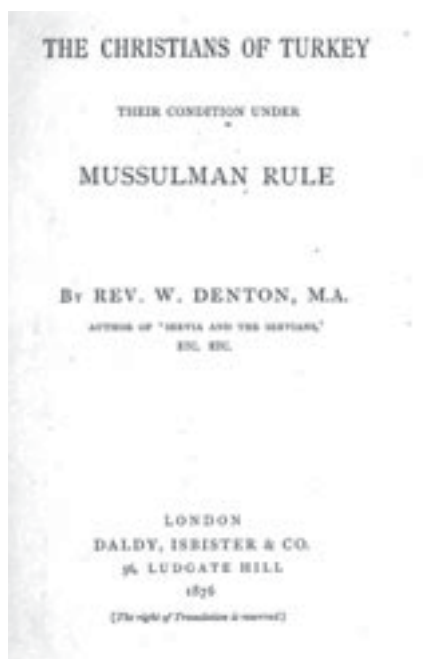
40 Reverend William Denton, *Servia and the Servians* (London: Bell and Daldy, 1862). Издање на немачком: William Denton, *Serbien und die Serben* (Berlin: Verlag von Wiegandt und Grieben, 1865).

41 Rev. William M. Denton, *The Christians in Turkey* (London: Bell and Daldy, 1863). Књига је преведена на српски наредне године: В. Дентон, *Христијани у Турској* (Нови Сад: Епископска књигопечатња, 1864).

42 Владимир Јовановић, *Успомене* (Београд: БИГЗ, 1988), 122. О Дентоновој улози и значају видети и: Slobodan G. Markovich, “British-Serbian Church Relations from the mid-19th Century to 1878”, in Mark D. Chapman and Bogdan Lubardić (eds.), *Serbia and the Church of England*, series: *Pathways for Ecumenical and Interreligious Dialogue* (Palgrave Macmillan: Cham, 2022), 11–22.

Вилијам Дентон (1815–1888)

Дела Вилијама Дентона о Србији и хришћанима у Османском царству

учитељ српског језика у Лодону и, по његовим наводима, Дентон је овладао језиком и течно читао књиге на српском.

Од Дентона надаље тече и подршка Србији у дѣлу такозване Високе цркве, односно представника Англиканске цркве који су се залагали за сарадњу православних цркава и англиканаца. Они су желели да митрополит Михаило посети Лондон, али је књаз Михаило био против тога. Зато су српски либерали послали Владимира Јовановића у Лондон који је ступио у контакт с високим представницима Англиканске цркве, али и с Ричардом Кобедном, и тадашњим министром финансија Вилијамом Јуартом Гледстоном (William Ewart Gladstone, 1809–1898).⁴³

3. Општи контекст утицаја Британије и САД на Србију и Балкан током XIX века

Почетком XIX века домети утицаја Британије на Балкану били су ограничени географијом. Током Наполеонових ратова Британија је заузела Малту 1800, а од 1814. она је постала и званично британска колонија. Тиме се Британија приближила Балкану што је имало утицаја на Грке и касније на Краљевину Грчку, али веома мало на односе са Србијом. Британија је веома кратко поседовала и острво Вис (од пролећа 1811. до Бечког мира 1815) у Јадранском мору. Највећи значај за британски утицај на Балкану имало је стављање Јонских острва под заштиту Британије 1815. Све до 1864. Британија је фактички управљала овим острвима.⁴⁴

Током XIX столећа Британско царство је била највећа економска, индустријска и технолошка сила на свету. Вршило је снажан утицај на све европске државе путем трансфера технологија, идеја, пракси и начина живота. Посебно је снажан био извоз либералних идеја у домену политике и економије. У трци европских колонијалних земаља (Британије, Француске, Холандије, Белгије, а касније и Немачке и Италије) ко ће да заузме највећи део светског копна, Британско царство избило је рано на прво место, и крајем XIX века заузимало је чевртину светског копна. Тако пространа империја почела је да врши глобални утицај.

43 Владимир Јовановић, „Одбрана српских интереса и права против туркофилске политике енглеске владе“, у: Idem, *Успомене*, 112–128.

44 Slobodan G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903–1906* (Paris: Dialogue, 2000), 166. Robert Holland and Diana Markides, *The British and the Hellenes. Struggles for mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford: Oxford University Press, 2008). Поглавље три ове књиге насловљено је „The Abandonment of the Ionian Protectorate, 1859–1864“, 46–80.

Поред британског утицаја јавља се постепено током XIX века, а посебно крајем тог века, и утицај Сједињених Америчких Држава на Балкан. Зато у овом чланку и користим израз англосфера који се односи на све оне земље света у којима је током XIX и почетком XX века доминантно употребљаван енглески језик. Трансфер из англосфере у српску културу није ишао само путем енглеског језика, већ и путем превода на велике европске језике, а посредством њих на српски. Зато је прецизније овакав трансфер називати англосфери него англофони, јер долази из англосфере односно зоне у којој доминира енглески језик, али не нужно посредством самог енглеског језика. Трансфер из англосфере је понекад пролазио двоструку прераду и прилагођавање. Прво од стране неке друге европске културе, а онда је из те културе даљим прерадама приман у Србију.

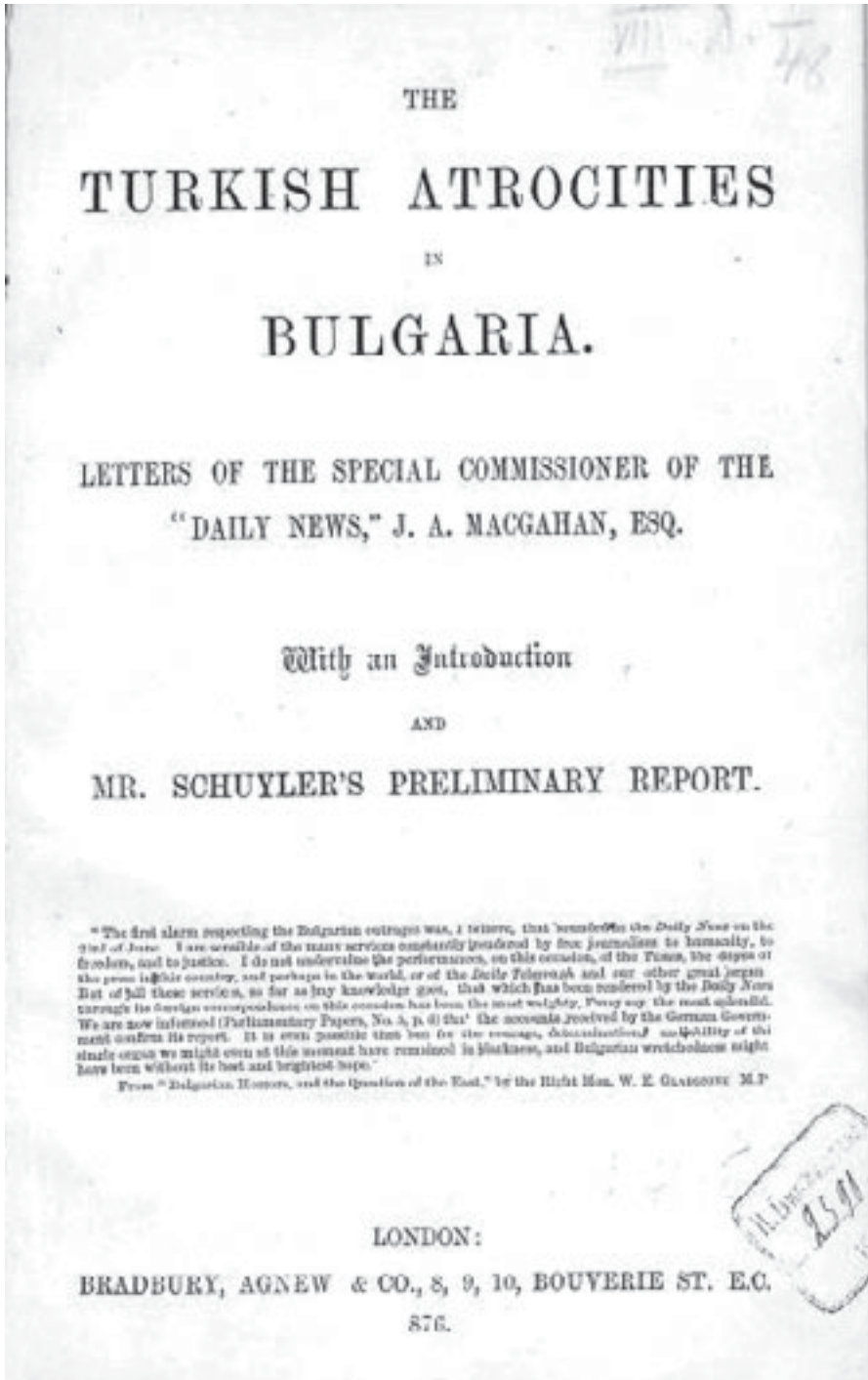
Културни трансфер из англосфере био је такав да је већ од Велике источне кризе дошло до случајева у домену јавног мњења у којима је било тешко разлучити утицаје који стижу преко Британије од оних који стижу преко САД. Тако је, на пример, ветар у леђа агитацији у корист балканских хришћана дао амерички новинар Џењуеријус Алоишус Макгин (Januarius Aloysius MacGahan, 1844–1878) који је објавио чланке о маскарима у Бугарској у либералном лондонском *Дејли њузу*, а као извор је користио извештаје америчког конзула Јуџина Скајлера који ће касније постати и први амерички дипломатски представник у Србији.⁴⁵

Књижевна дела, историје и путописи имају упоредна издања у САД, Британији и важним центрима Британског царства. Такав је, на пример, случај с најутицајнијом књигом на енглеском Чедомиља Мијатовића *Србија и Срби* која је имала по три издања у Британији и САД. И поједине веома утицајне едиције које формирају знања и усмерења шире читалачке публике у англосфери добијају америчку компоненту. Типичан је случај *Енциклопедије Британике*. Од десетог издања из 1901. менаџмент и објављивање енциклопедије су у рукама Американца Хораса Хупера (Horace Hooper).

Сједињене Државе, управо крајем XIX века, постају велика сила. Обично се као симболички датум ступања САД на позорницу светских сила узима њихова победа у Шпанско-америчком рату 1898. Процењује се да су САД већ 1870-тих постале земља с највећим стварним приходом на свету, а до 1890-тих те су разлике постале уочљиве у корист САД, и када се пореде са Западном Европом и у односу на Уједињено Краљевство.⁴⁶ У периоду анализираном у овом тексту САД ипак нису постале и доминантна светска сила, јер је период до 1914. познат као *Pax Britannica*.

45 Slobodan G. Markovich, "Anglophiles in Balkan Christian States, 1862–1920", *Balkanica*, Vol. 40 (2009), 132.

46 Patrick Karl O'Brien, "The Pax Britannica and American Hegemony", 29.

Турска зверства у Бугарској, писма посебног комесара „Дејли Њуза“
Махгина, Лондон 1876.

а) Борба Русије и Британије за превласт
у Османском царству, 1828–1856.

Британија је посматрала Балкан и политичке односе на Балкану у оквиру Источног питања, односно надметања великих сила око тога ко би могао да замени Османско царство у Европи у случају окончања султанове власти над европским хришћанима. Ова сила била је веома забринута око могућег продора Русије према Мореузима. Србија је постала аутономна Кнежевина 1830, а непосредно је увучена у овај конфликт у последњим годинама прве владавине књаза Милоша (1838–39).

Англо-британска борба за превласт у Османском царству распламсала се у периоду 1828–1856. Најпре је Руско-турски рат 1828–29. изазвао велико подозрење британског јавног мњења, а мир у Адријанопољу/Једеренама 1829, који је довео Османско царство под још снажнији утицај Русије, још је више подстакао незадовољство према њој у Британији. Уговором у Ункјар-Искелесију 1833. Русија је довела Османско царство у потпуну спољнополитичку зависност. Овај уговор „значи врхунац посебног руског утицаја у Источном питању“, ⁴⁷ и такав је утицај трајао до Дарданелског уговора из 1841. Управо, у периоду највећег руског утицаја, дошао је први страни конзул у Србију јуна 1837. Био је то британски конзул Џорџ Лојд Хоџиз (George Lloyd Hodges). ⁴⁸ Он је успео да окрене књаза Милоша, већ уморног од руског мешања у унутрашњу политику Србије, потпуно на британску страну. Преокрет књаза Милоша изазвао је руски отпор и све се завршило његовом абдикацијом јуна 1839. ⁴⁹

Нова криза у англо-руским односима током Кримског рата (1853–1856) скренула је поново пажњу британског јавног мњења и на Србију. Британија је у периоду познатом као *Pax Britannica*

---

47 Васиљ Поповић, *Источно питање* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 164.

48 Раније углавном транскрибован као Хоџес. Овде је дата транскрипција која одговара фонетском изговору, а према: Tvrtko Prčić, *Transkripcioni rečnik engleskih imena* (Београд: Nolit, 1992), 73.

49 О овој првој крупној политичкој епизоди у британско-српским односима постоји обимна литература. Најпре је Чедомил Мијатовић, уз посебну дозволу британског министра иностраних дела, издао преписку британског конзула Хоџиза. Чед. Мијатовић, „Кнез Милош и пуковник Хоџес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша“, *Споменик*, No. XVII (1892), 41–116. Од каснијих студија посебно су значајне: Мих. Гавриловић, „Почети дипломатских односа Велике Британије и Србије“, у: Idem, *Из новије српске историје* (Београд: СКЗ, 1926), 98–189. Stevan K. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837–1839: The Mission of Colonel Hodges* (Paris and The Hague: Mouton, 1961).

(1815/1846–1914), када је доминирала светском трговином и светским морима, одлучила да се држи по страни од континенталних ратова у Европи. Главни изузетак било је сврставање Абердинове владе уз Француску марта 1854. и објава рата Русији у Кримском рату. У ретроспективи ова интервенција сматра се као акција која није донела никакве дугорочне интересе Британији,⁵⁰ али тадашње јавно мњење Британије прихватило ју је с одушевљењем. Несврставање Србије током овог рата помогло је консолидацији самосталности Србије,⁵¹ али остала је сумња у погледу могућег руског утицаја не само на Србију него и на све остале балканске православне хришћане.

Русија је поражена у Кримског рату који је окончан Париским споразумом из марта 1856. Одредбама овог споразума дунавске кнежевине Влашка и Молдавија као и Србија, стављене су под заштиту европског концерта, уместо претходне заштите само једне велике силе Русије. Надзирање пловидбе Дунавом стављено је надлежност једне европске комисије. Ове одредбе имале су за циљ да онемогуће руску контролу над Дунавом.⁵²

б. Нови импулси од 1862. године

Када је дошло до бомбардовања Београда од стране османског гранизона 1862. Британија је од свих великих сила била највише резервисана према Србији. Зато су две мисије упућене из Србије у Британију у циљу да утичу на тамошње јавно мњење. Став званичне Британије према Србији и Грчкој сажео је англикански свештеник Вилијам Дентон у разговору с Владимиром Јовановићем. Он је, као ватрени подржалац ослобођења хришћана, упозорио да званични британски кругови страхују да би борба за ослобођење „источних хришћана“ могла да доведе до просте замене „турског јарма“ руским, пошто би и Србија и Грчка морале да позову Русију у помоћ, „а помоћ та скупо би их стала.“ Резултат таквих процена била је туркофилска политика британских влада.⁵³ Од 1862. тече покушај Србије да утиче на јавно мњење Британије, као и дела британског јавног мњења да утиче на сопствену владу да се помогне балканским хришћанима.

50 Patrick Karl O'Brien, "The Pax Britannica and American Hegemony", 13.

51 Видети о томе: Чедомир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност* (Београд: Завод за уџбенике, 2004). Издање на енглеском: Čedomir Antić, *Neutrality as Independence: Great Britain, Serbia and the Crimean War* (Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2007).

52 M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923* (London: Macmillan, and New York: St. Martin's Press, 1966), 143–144.

53 Владимир Јовановић, *Успомене* (Београд: БИГЗ, 1988), 122.

в. Задобијање јавног мњења на страну балканских хришћана
током Велике источне кризе (1875–1878)

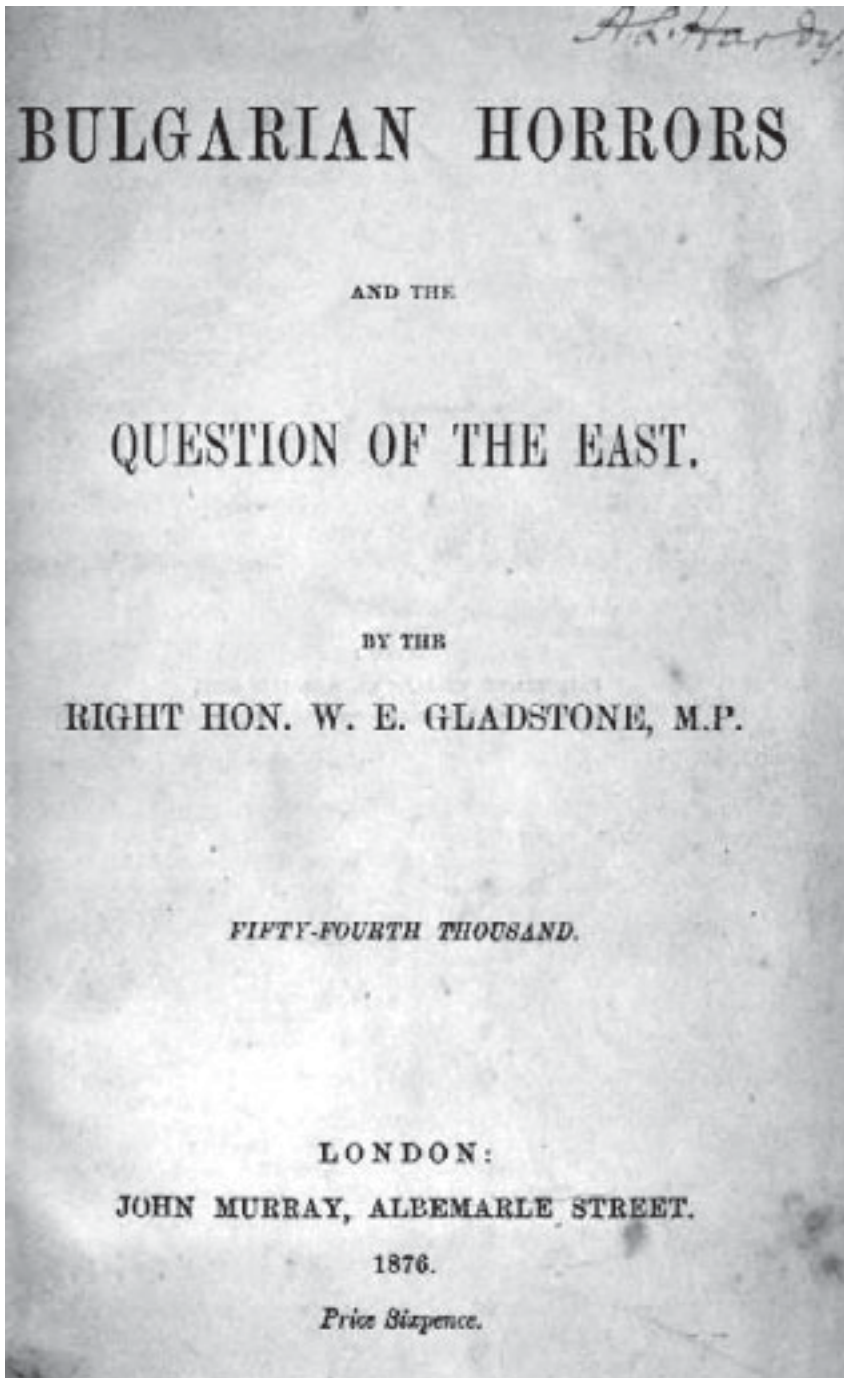
Преломна тачка у посматрању балканских хришћана била је кампања у јавности која се појавила после зверстава османских нерегуларних јединица у селу Батак у Бугарској. Ови догађаји довели су до кампање у новинама о зверствима у Бугарској која је била позната у Британији као “Bulgarian atrocities”. Посебно се истакао либерални дневник *Дејли мејл* у описивању ових масакара. Од краја августа 1876. текла је акција запамћена као Агитација, односно активно заступање балканских хришћана и њихове ствари у британском јавном мњењу од стране утицајних британских активиста и активисткиња. Она је почела као протоагитација још у септембру 1875, али је добила карактер опште кампање тек у августу наредне године. Агитација је добила одлучујуће убрзање Гледстоновим знаменитим памфлетом *Зверства над Бугарима и Источно питање* објављеним почетком септембра 1876.⁵⁴ До краја тог месеца памфлет је досегао тираж од 200.000 примерака. Гледстон је посредно позвао на укидање османске управе у Босни и Херцеговини и Бугарској. Иако је захтев дошао од вође опозиције, био је то почетак великог преокрета у делу јавног мњења Британије.

Уследила је оштра подела у британском друштву на „Турке“, како су симпатизери балканских хришћана назвали присталице политике премијера Дизраелија, и на „Русе“, како су заступници очувања Османског царства именовали Гледстонове истомишљенике. Историчар Роберт Вилијам Ситон-Вотсон сажео је дубину поделе која ја настала овим поводом у Уједињеном Краљевству: „Питање између Турчина и Руса постало је главно питање, и, на неко време, прекинуло је личне односе између сукобљених фракција, па чак и поделило међусобно породице.“⁵⁵ Балканске хришћане подржала је такозвана англо-католичка струја и Висока црква међу англицима. Дошло је и до необичног савеза ове групације с неконформистима као и до „једнако неприличне коалиције римокатолика и Ниске цркве.“⁵⁶

54 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (London: John Murray, 1876).

55 R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics* (New York: The Norton Library, 1972, 1st ed. 1935), 175.

56 R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation* (London: Thomas Nelson and Sons, 1963). Под изразом „Low Church“ подразумевају се противници ритуализма у Англиканској цркви. Заступници ритуализма су припадници Високе цркве, познати и као англо-католици. Док заступници Ниске цркве имају симпатије према протестантима и пуританцима, присталице Високе цркве поштују ритуализам Римокатоличке и православних цркава.

*Памфлет Зверства над Бугарима и Источно питање
Вилијама Јуарта Гледстона, Лондон 1876.*

На Берлинском конгресу јуна-јула 1878, условно је победила Дизраелијева линија, или је макар тако изгледало савременицима. Укинута је Велика Бугарска коју је прогурала Русија миром у Сан Стефану марта 1878, али су међународно признате три државе (Србија, Црна Гора и Румунија), и то на основу начела националног самоопредељења. Услови за независну Бугарску чврсто су постављени, иако је она подељена на два дела. Настављено је и уклањање Османског царства из Европе. Све у свему, Берлински конгрес није учинио одлучујући корак укидања Османског царства у Европи, али је био јасна етапа на путу до Балканских ратова и уклањања Османског царства са скоро целог Балкана. Агитација је делотворно онемогућула оне делове британске владе и естаблишмента који су желели да интервенишу против Русије да то и учине. У том смислу, Берлински конгрес само је успео да успори распад Османског царства.

Оно што се испоставило као веома важно за британски утицај на балканске хришћане било је сазнање да велики делови британског јавног мњења јавно испољавају подршку балканским хришћанима. Ови делови јавног мњења тврдили су да је подршка балканским хришћанима ствар моралне обавезе и осећања хришћанске дужности, а да је та дужност значајнија чак и од интереса Британског царства у односу на Русију и њен могући продор према Мореузима. Гледстон је наставио кампању на истом таласу, и новембра 1879. и марта 1880, током Мидлодијанске кампање (Midlothian Campaign), заступао је независност балканских хришћана.⁵⁷ Ова кампања учинила је Гледстона најпопуларнијим Британцем међу балканским хришћанима, а посебно у Србији, Грчкој, Црној Гори и Бугарској. Када је Гледстон поново постао премијер његова влада (април 1880 – јуни 1885) натерала је Османско царство на нове уступке у корист Црне Горе и Грчке.⁵⁸ С премијером који је отворено заступао балканске хришћане појавио се и појачан интерес за Британију. Зато и не изненађује да су у Србији 1880-те представљале врхунац британског културног утицаја.

---

57 W. E. Gladstone, *Political Speeches in Scotland, November and December 1879* (Edinburgh: Andrew Elliot, 1879).

58 О Гледстоновој популарности међу балканским хришћанима видети: Saša Knežević, "William Gladstone and the Balkan Christians", in Slobodan G. Markovich, (ed.), *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st Centuries* (Belgrade: Faculty of Political Science/Centre for British Studies and Zepter Book World, 2018) 127–136.

4. Интересовање англосфере за Србију и Србије за англосферу

Једно од сведочанстава о повећаном занимању за Британију у Србији после 1906. је и објављивање *Енглеске библиографије о источном питању у Европи* коју је 1909. приредио Војислав М. Јовановић, а у издању Српске краљевске академије.⁵⁹ Он је студирао у Британији и тамо је 1906–07. саставио ову библиографију од 1.420 наслова. Она је, уз допуне писане Јовановићевом руком, поново издата 1978.⁶⁰ Библиографија је сведочанство о томе како се мењао ниво занимања за Балкан и Османско царство у Британији током XIX века. Јасно је да је први уочљив скок занимања везан за Кримски рат (1853–1856), а да је огроман скок у занимању наступио током Велике источне кризе (1875–1878). После 1880. занимање за регион је опало, али је било знатно веће него у периоду пре 1876.

Пошто се Јовановићева библиографија односи на цео регион било је потребно утврдити и како стоји ствар с учесталошћу појављивања израза Србија у британском јавном мњењу. За то је добар

59 Voyslav M. Yovanovitch, *An English Bibliography on the Near Eastern Question 1481–1906* (Belgrade: Servian Royal Academy, 1909).

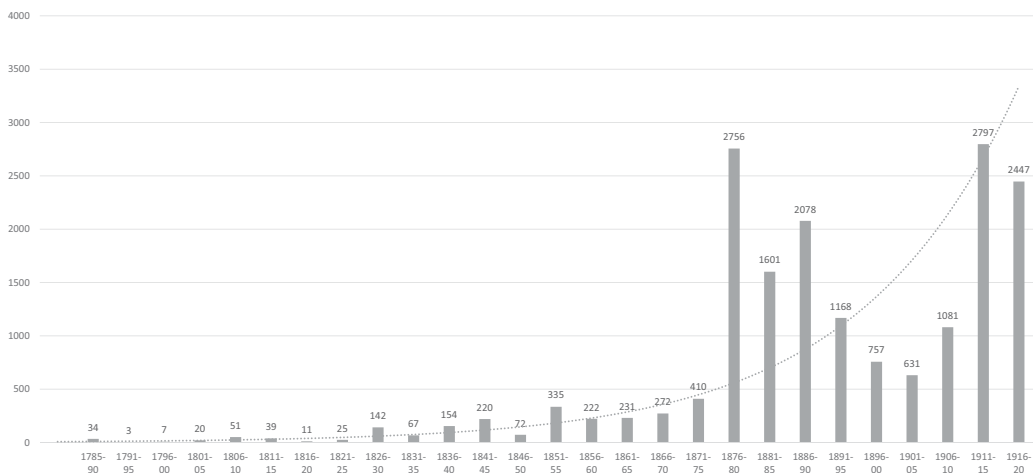
60 Војислав М. Јовановић, *Енглеска библиографија о Источном питању у Европи*, друго допуњено и исправљено издање, прир. Марта Фрајнд (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1978).

извор дневни лист *Тајмс* као најутицајније гласило током XIX века у Британији. Тешко је данас проценити колики је број појављивања назива једне мале земље био довољан да се пређе праг препознатљивости. Узећемо да је за то било потребно бар једно појављивање недељно, односно 50 годишње, а то би било на нивоу од 5 година 250 појављивања у *Тајмсу*.

У табели у прилогу дата је анализа појављивања израза Србија по петогодишћима. Учесталост изнад 250 појавила се тек у петогодишту (1851–1855) у које пада већи део Кримског рата (1853–1856). До експлозије у броју појављивања дошло је у петогодишту Велике Источне кризе (1876–1880) са 2.756 помињања. Овај рекорд је поново достигнут тек у периоду Балканских ратова (1912–1913) и прве две године Великог рата (1911–1915). На основу ових података може се закључити да је праг препознатљивости Србија прешла 1850-тих, али да је постала шире позната у Британији тек у другој половини 1870-тих.

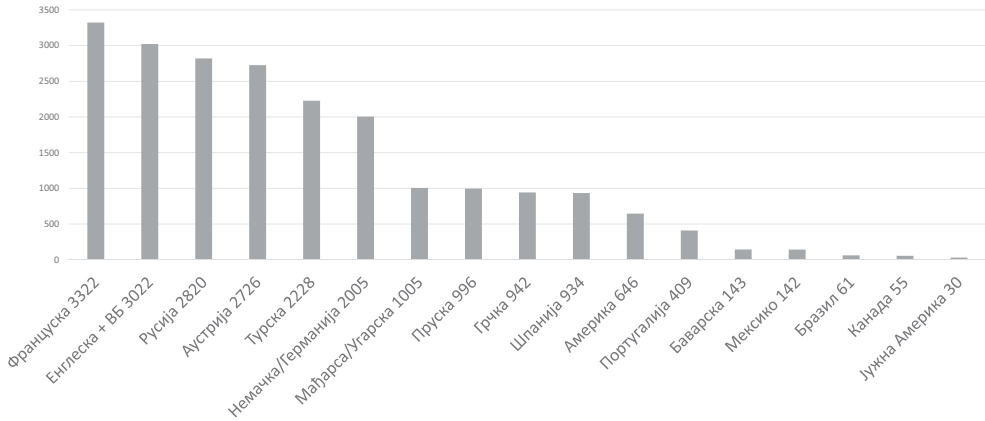
Број чланака у којима се помиње реч “Servia”/“Serbia” у дигиталном архиву листа *Тајмс*, 1785–1920.

У Србији су од 1834. излазиле *Новине србске*, а од 1843. преименоване су у *Србске новине*. Постоји потпуна база података за период 1834–1855. када је изашло 2.149 бројева ових новина. База показује да је број појављивања Енглеске (и Велике Британије) био у овом периоду чак и већи (3.022 пута) него број појављивања Русије (2.820) или Аустрије (2.726). Једино се Француска појављивала нешто већи

број пута (3.322).⁶¹ Број појављивања Америке (646) био је готово пет пута мањи од учесталости покривања Британије, али ипак довољан да се о овој држави много тога сазна.

**Помињања страних држава у
Новинама србским/Србским новинама, 1834-1855.**

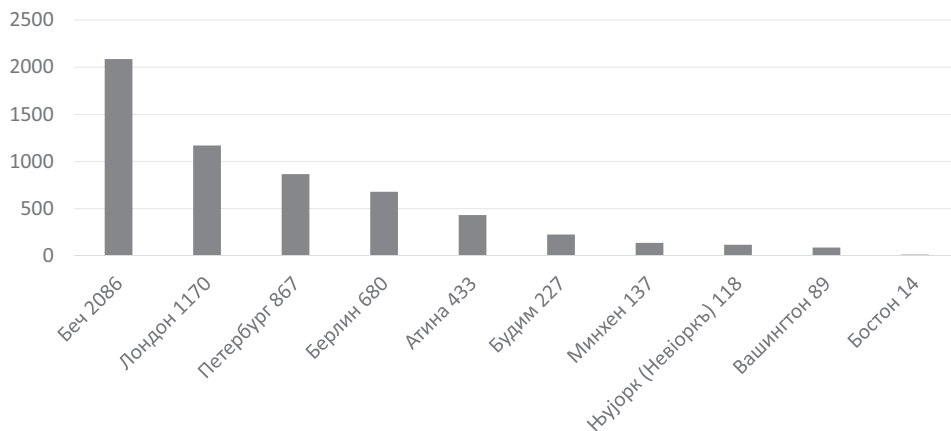
Када су у питању градови, Лондон се у периоду 1834–1855. појављује чак 1.170 пута, а тај податак сведочи о томе да је био прилично познат свим читаоцима службених новина тога времена у Србији. Њујорк је, у истом периоду, поменут 118 пута, Вашингтон 89, а Бостон 14 пута. Све ово односи се на део становништва који је могао да прати *Србске новине*. Постотак писмених у Кнежевини Србији био је веома мали. Износио је 1866. једва нешто преко 4%, док је 1840-тих и 1850-тих био знатно мањи.⁶²

Када се појаве комплетне дигиталне базе података српске периодике друге половине XIX века моћи ће да се направи преглед помињања Британије, Сједињених Држава, градова англосфере, као и најважнијих писаца, научника и политичара из ових земаља у гласилима на српском језику. Тада ће и динамика утицаја англосфере на Србију постати јаснија него што је то сада могуће сагледати.

⁶¹ „Дигитализоване службене новине Србије, 1813–1868“, <http://novinesrpske.sluzbenenovine.rs/home/index/serbian>

⁶² У бази су непотпуни подаци за Париз, па је зато престоница Француске изостављена у овој табели.

Број помињања појединих градова у
Новинама србским/Србским новинама, 1834-1855.

5. Допринос водећих српских англофила

После Доситеја, као првог модерног Србина и првог англофила међу Србима, низ англофила појављује се на политичкој и културној сцени Србије од 1850-тих надаље. Истакнути правник и историчар Слободан Јовановић, пишући о свом оцу економисти и политичару Владимиру Јовановићу, дао је списак најважнијих српских англофила XIX века. Он је написао да је Владимир Јовановић био један „од наших најранијих англомана – међу либералима оно што ће касније међу напредњацима бити Чедомиљ Мијатовић, а међу радикалима Стојан Протић.”⁶³ Ово је свакако репрезентативан списак за српске англофиле политичаре.

а. Владимир Јовановић (1833–1922)

Најважнији либерални теоретичар у Србији до Првог светског рата био је Владимир Јовановић. Он је био делатник и политичар либералних усмерења и економиста. Студирао је агрономију у Мађарској и касније у Хоенхајму (данас предграђе Штутгарта). На Светоандрејској скупштини 1858, истакао се као један од вођа либералне струје. Морао је да оде из Србије у краткотрајно изгнанство маја 1860. Тада је посетио Брисел и Лондон и у њима боравио до септембра. Том приликом је, по сопственом сведочењу, проуча-

⁶³ Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић”, сабрана дела Слободана Јовановића, том 11 (Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ, 1991), 113.

Владимир Јовановић (1833–1922)

вао политичке и социјалне установе Белгије и Британије.⁶⁴ Поново је отишао у Лондон септембра 1862. да покуша да утиче на јавно мњење Британије и тада је објавио и један памфлет на енглеском.⁶⁵ Као либералу било му је неприхватљиво писање именице Србија на енглеском као *Servia*. То је подсећало на латинско *servus* у значењу роб, па је он, међу првима, користио придев *Serbian* и именицу *Serbia* у текстовима на енглеском. Желео је да осветли „дораслост српског народа за тесну везу са својом либералном (слободњачком) браћом, као што се та дораслост огледа у историји и политичком животу Срба.“⁶⁶

Јовановић је 1871. објавио и обимније дело на енглеском у Женеви, насловљено *Еманципација и јединство српског народа у нади да*

64 Владимир Јовановић, *Успомене*, 107–108.

65 Vladimir Yovanovitch, *The Serbian Nation and the Eastern Question* (London: Bell and Daldy, 1863).

66 Vladimir Yovanovitch, *The Serbian Nation and the Eastern Question*, 3. Издање на српском објављено је исте године: Владимир Јовановић, *Србски народ и источно питање* (Нови Сад: Епископска печатња, 1863). Прештампано у: Владимир Јовановић „Српски народ и источно питање“, у: *Idem, Изабрани списи*, прир. Б. Мијатовић (Београд: Службени гласник, 2011), 59.

ће либералне државе Европе и Новог света да се такмиче „да дају морални подстрек и подршку Србима у постизању двоструке дужности према себи као народу и према другим суседним народима који пате.“⁶⁷

Желео је да објави један опсежан политички речник који би Србима пружио увид у демократске установе света. Почео је да ради на њему 1863, а у периоду 1870–73. објавио је, на 878 страна, четири дела овог пројекта у пет свезака под називом *Политични речник*. Објављени део чини око петине планираног пројекта.⁶⁸ У рукопису су остале преко три петине овог дела, а последњи део од слова „х“ до „ш“ није стигао да заврши. Довољно је погледати одреднице *Речника* да би се схватило шта је све Јовановић желео да прикаже српским читоцима из британске традиције. Ту су одреднице: Anti-Cornlaw-League, Attoreney, булла златна, Велика Британска, Виг, Wipper in, Гибралтар, *Daily News*, *Daily Telegraph*, Дути парлименат. Истовремено, и француски утицаји и инспирација за израду овог речника веома су присутни.⁶⁹

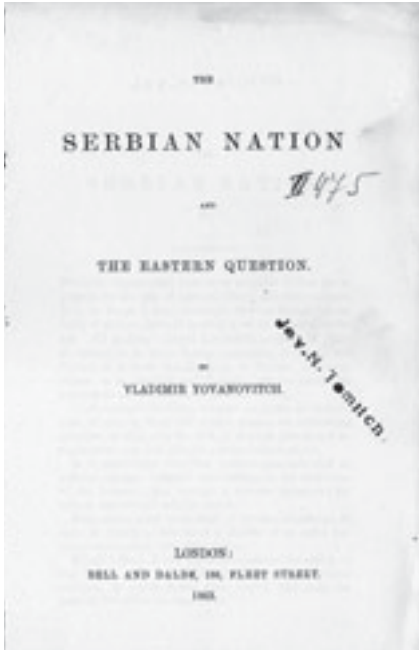
Одредница „Велика Британска, са Ирландском“ добила је неубичајно велики простор и објављена је на странама 412 до 471. Док цела трећа свеска има 87 одредница на 235 страна, или у просеку мање од три странице по појму, одредница о Великој Британији има 60 страна и заузима преко четвртине те свеске. Заправо то и није одредница већ мала студија о Великој Британији, свакако најобухватнија до тада објављена на српском језику. За главну црту енглеског караткера Јовановић сматра „живо чувство слободе, што чини да они крепко чувају и бране своја грађанска права.“⁷⁰ Одредница укључује опис географског положаја и демографије Британије и Ирске, преглед историје, опис сталежа и уређење општина.

67 Vladimir Yovanovitch, *The Emancipation and Unity of the Serbian Nation or the Regeneration of Eastern Europe by the Reconstitution of the Nationalities* (Geneva and London: H. Georg and Trübner & Co., 1871).

68 Прва свеска има два дела и објављена је у Новом Саду. Владимир Јовановић, *Политични речник*. Свеска А, први део: Аахенски мир – Амортизација (Нови Сад: Уједињена омладина српска, 1870), Свеска А, други део: Амфикионија – Адио (Нови Сад: Уједињена омладина српска, 1870); Св. Б (Београд: Главна књижара србска Ј. Д. Лазаревића, 1872); Св. В (Београд: Главна књижара србска Ј. Д. Лазаревића, 1872); Св. Г, Д и Ђ (Београд: Главна књижара србска Ј. Д. Лазаревића, 1873).

69 Видети о томе: Dušan T. Bataković, “French Influence in Serbia 1835–1914. Four Generations of ‘Parisians’”, *Balkanica*, No. 41 (2010), 103.

70 S. v. „Велика Британска, са Ирландском“, у Владимир Јовановић, *Политични речник*, свеска В (Београд: Главна књижара србска Ј. Д. Лазаревића, 1872), 414.

Дела Владимира Јовановића на енглеском и српском језику

Опис уставног поретка дат је преко основних закона, објашњења уставне монархије и положаја владара, описа састава и деловања Дома лордова и Доњег дома, улоге владе и главних министарских положаја. Дат је и преглед самоуправе у Британији, судова, образовног система, војске и привреде.⁷¹ На тај начин, читалац у Србији могао је од 1872. да добије веома добар преглед британског државног уређења, парламентарне праксе и привреде.

Циљ састављања *Политичног речника* објаснио је сам аутор у предговору првој свесци у коме истиче да човечанство свакодневно напредује, и да треба погледати на успехе слободе у демократском свету: „Савезу деспотијских сила наука противставља *савез слободних држава и народа*; а да-ли је на сили или је на слободи будућност то најјасније казује напредујућа снага и величина *Новога света*.“⁷² Ово је и једна од првих апологија Сједињених Држава у Србији, уз изузетну улогу која је у речнику дата Британији. Оцена Гејла Стоукса да је *Речник* „велика изјава либералних начела у деветнаестовековној Србији“ сажима аспирације овог дела.⁷³ *Политични речник* био је први обимни водич кроз грађанско друштво доступан на српском језику.

На Јовановића је изузетно утицао Џон Стјуарт Мил, а посебно његово дела *О слободи*. Ово дело превео је кнез Петар Карађорђевић с француског на српски 1868, а највероватније је на њега утицао да то учини управо Владимир Јовановић с којим се, по каснијем сведочанству Петра Карађорђевића, претходно састао у Пешти.⁷⁴ У предговору овом преводу кнез Петар је дао посебан значај слободи и нагласио да „сви пријатељи и родољуби нашега народа, једногласно исповедају, да без уживања слободе неможе бити напретка нашем народу.“⁷⁵ У другом издању превода, које је објављено 1912, именица *слобода* одштапана је, у предговору Петра Карађорђевића,

71 S. v. „Велика Британска, са Ирландском“, у *Ibid*, 412–471.

72 Владимир Јовановић, „Каква је ово књига“, у: *Idem*, *Политични речник*, свеска А. Први део (Нови Сад: Уједињена омладина српска, 1870), vii.

73 Gale Stokes, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics* (Seattle and London: University of Washington Press, 1975), 235.

74 Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић – живот и дело. У изгнанству 1844–1903. године* (Београд: Бигз, 1888), Ivana Pantelić, “John Stuart Mill in Nineteenth-century Serbia: Influence on Political Thought and Gender Issues”, *Balkanica*, Vol. 40 (2009), 88.

75 Кнежевић П. А. Кара-Ђорђевић, „Предговор“, у: Џон Стјуарт Мил (Беч: Штампарија Јерменскога манастира, 1868), xiii.

свуда великим словом.⁷⁶ Годину дана по објављивању Миловог превода одлучио се Јовановић да свом сину да име *Слободан* које до тада није постојало међу Србима. Претходно је и сам био у угарском заводу, па се ново име свакако односило и на личну и на националну слободу. На давање овог имена свакако је био инспирисан Миловим делом *О слободи*, а можда и кнежевим предговором делу. И сâм је превео Милово дело *О представничкој влади* 1876.⁷⁷ У време Анексионе кризе 1908/09. објавио је још два текста на енглеском у којима се бавио Источним питањем и упозоравао на „пангерманску опасност“ и залагао се за балканску конфедерацију.⁷⁸

Једно кратко време Јовановић је обављао и важну дужност министра финансија у три узастопне владе од маја 1876. до новембра 1880, уз паузу од новембра 1879. до јуна 1880. Био је министар у бурном периоду Велике источне кризе и ратова Србије с Османским царством. За време његовог мандата Србија је постала и формално независна јула 1878. на Берлинском конгресу. Када је новембра 1880. био последњи пут министар имао је 47 година, а живео је још 42 године, али никада више није обављао функцију у влади.

б. Чедомиљ Мијатовић (1842–1932)

Други велики српски англофил друге половине XIX века био је Чедомиљ Мијатовић. Он је дао главни допринос ширењу утицаја англосфере у Србији и, заједно са супругом Елоди Лот(о)н, представља епоху у британско-српским културним везама од 1860-тих до 1914. Његова англофилија развила се пошто се 1864. оженио у Лајпцигу Енглескињом Елоди Лот(о)н (Elodie Lawton Mijatovics, 1825–1908), која је претходно боравила у Бостону.⁷⁹

Три пута је обављао дужност посланика Србије у Великој Британији као изванредни посланик и опуномоћени министар на Двору Сентџемском (1884–86, 1895–1900, 1902–03). Када је први пут предложен за дипломатског представника Србије при британском

76 Кнежевић П. А. Кара-Ђорђевић, „Предговор“, у: Џон Стјуарт Миљ, *О слободи*, II-го издање (Београд: Свесловенска књижарница, 1912), стр. xiv-xv.

77 Џон Стјуарт Мил, *О представничкој влади*, превео Вл. Јовановић (Београд: Државна штампарија, 1876).

78 Vladimir Yovanovitch, *The Near Eastern Problem and the Pan-German Peril* (London: Watts and Co., 1909); Idem, “The Balkan Confederacy”, *The Near East*, Vol. 2, No. 21 (Jan. 5, 1910).

79 Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијатовић. Вихторијанац међу Србима* (Београд: Досије и Правни факултет, 2006), 67–68. Slobodan G. Markovic, “Count Cedomilj Mijatović, a leading Serbian Anglophile”, *Balkanica*, Vol. 38 (2007), 107.

двору, Сидни Локок (Sidney Locock), посланик Уједињеног Краљевства у Србији, известио је о њему министра иностраних дела Британије: „Он има пријатно владање. Говори енглески течно, и не крије своје дивљење за британске установе. Већ дуго је у преписци с људима у Енглеској, и члан је Кобденовог клуба.“⁸⁰ Његова англофилија била је уочљива и другима у Британији. Тако је један од булеварских листова донео следећи његов опис:

Попут многих образованих странаца – који су изнад ситних предрасуда и способни да препознају снагу карактера испод инсуларности понашања – г. Мијатовић је срчани обожаваца Енглеске и енглеских обичаја. Слободно време посвећује, с неуморном енергијом, енглеској књижевности, а пре садашње кризе могли сте увек да га пронађете у Британском музеју.⁸¹

Превео је с енглеског језика чак девет наслова, у десет томова,⁸² а поред тога и низ чланака с религијском тематиком који су изашли у

80 FO, 105/44, No. 72, Locock to Granville, July 28, 1884.

81 “Chat of the Gossips”, *Penny Illustrated Paper*, Dec. 5, 1885. У Британском музеју тада се налазила и библиотека.

82 *Путовање по словенским земљама Турске у Европи од Макензијевог и Ирбијевог*. Преведено по жељи кнеза Михаила (Београд: Државна штампарија, 1868). Наслов оригинала: G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (London: Bell & Daldy, 1867); *Историја цивилизације у Енглеској* од Х. Т. Бокла (Београд: Државна књигопечатња, 1871). Наслов оригинала: Henry Thomas Buckle, *History of Civilisation in England*. Прво енглеско издање објављено је 1857; *Дуга у облаку или речи утехе за дане жалости* од др Макдуфа (Београд: Државна штампарија, 1873). Наслов оригинала: *The Bow in the Cloud: or, Words of comfort for hours of sorrow*. By the author of “Moring and Night Watches” [i.e. John Ross Macduff], etc... (London: J. Nisbet & Co., 1858); *Дођи и добро дошао*, проповед Ч. Х. Спурџона [Charles Haddon Spurgeon] (Београд, 1878); *Не бој се, устани, зове те!*, проповед Ч. Х. Спурџона [Charles Haddon Spurgeon] (Панчево: Браћа Јовановић, 1878); *Путовање поклонишког с овог света на онај други у прилици сна једног од Јована Буњана* (Београд: Државна штампарија, 1879). Наслов оригинала: John Bunyan, *The Pilgrim’s Progress...* (London, 1678); *Историја Турске царевине* од Станлеја Лене-Пула (Ниш: Штамп Д. Валожића, 1890). Наслов оригинала: Stanley Lane-Poole assisted by E. J. W. Gibb and Arthur Gilman, *Turkey* (T. Fisher Unwin, 1888); Давид Браун, *Коментари к јеванђељима*, део први: *Коментари к јеванђељима по Матеју и Марку* (Нови Сад: Штампарија Ђорђа Ивковића, 1898). Давид Браун, *Коментари к јеванђељима*, део 2, *Коментари к јеванђељима по Луки и Јовану* (Нови Сад: Штампарија Ђорђа Ивковића, 1903). Наслов оригинала: Robert Jamieson, A. R. Fausset and David Brown, *A Commentary, Critical, Experimental, and Practical, on the Old and New Testaments* (Glasgow: William Collins, 1864–1870), vol. 5, Matthew-John by David Brown. *Живот Бенџамина Франклина* (Београд: СКЗ, 1901). Наслов првог издања на енглеском: *The Private Life of the Late Benjamin Franklin* (London: J. Parsons, 1793).

Чедомилъ Мијатовић (1842–1932)

реформском верском часопису *Хришћанском веснику*.⁸³ Четири наслова била су посебно значајна за рецепцију англофоне културе у Србији и то како британске тако и америчке.

Први важан превод био је објављивање дела Џорџине Мјур Макензи и Аделајн Полине Ирби *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* 1868. Ово дело показало је публици у Србији да у Британији постоје делатнице заинтересоване да прикажу културу балканских хришћана на веома афирмативан начин. Зато је објављивање ове књиге отварало интересовање за радове других ауторки и аутора из Британије.

83 Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомилъ Мијатовић*, 426–28.

Елоди Лот(о)н Мијатовић/Elodie Lawton Mijatovics (1825–1908)

Наредан значајан превод била је *Историја цивилизације у Енглеској* од Хенрија Томаса Бакла (Henry Thomas Buckle, 1821–1862). Мијатовић је превео само прву књигу 1871. Она је имала одличан пријем у Србији, али је читана и прихватана на позитивистички и материјалистички начин који је њега забринуо тако да никада није наставио с преводом. Као „Викторијанац међу Србима“ Мијатовић је желео да пренесе из Британије одређене црте ове културе које је посебно ценио. Сматрао је да у Британији постоји одлична радна етика, а да је она повезана с хришћанским моралом и традицијом верског проповедништва. Зато је преводио управо такве наслове. У предговору преводу *Путовања поклонику* од Џона Бањана објаснио је и сопствену мотивацију за преводе верске прозе која је долазила од хришћанске и патриотске дужности „да сваки син ове земље

колико може допринесе, да се у Србији сјајно разгори огањ вере у Бога, огањ хришћанског милосрђа и љубави.“⁸⁴ Овај превод оцењен је као „један од најбољих српских превода из енглеске књижевности у XVIII и XIX веку.“⁸⁵

За упознавање са Сједињеним Државама и њеном историјом био је важан превод аутобиографије Бенџамина Франклина. Мијатовићева супруга живела је у Бостону као активисткиња аболиционистичког покрета до 1863, па је од ње имао пренесена искуства о Сједињеним Државама из прве руке. Уз то, управо је Мијатовић, као министар иностраних дела, успоставио 2/14. октобра 1881. дипломатске односе Кнежевине Србије и САД.⁸⁶ Превод је завршен крајем 1901. У предговору преводилац је скренуо пажњу да се почетком XX века народ Сједињених Држава сматра „за један од првих народа на свету, и по високом ступњу своје сваковрсне радиности, а услед тога и по богатству своме...“⁸⁷

Мијатовић је био и први редовни дописник једног листа у Србији из Лондона. За утицајни економски лист *Трговински гласник*, који је излазио од јануара 1891, слао је редовну рубрику „допис из Лондона“. Само током 1891. објављени су његови дописи у 33 броја, током 1892. у 51 броју, а 1893. у 52 броја. Као економиста он је писао нашироко о берзи и економским кретањима у Британији и Британском царству, али и о финансијским приликама широм света. Августа 1903, а после оставке на место српског посланика у Лондону, обновио је сарадњу с *Трговинским гласником*. Поред дописа из Лондона објавио је у *Гласнику* и седам писама Српској трговачкој омладини која су потом штампана као књижица насловљена *О условима успеха*.⁸⁸ Ова је књижица била

84 Чед. Мијатовић, „Предговор“, у: Јован Буњан, *Путовање поклониково с овог света на онај други* (Београд: Државна штампарија, 1879), v.

85 Снежана Кићовић-Пејаковић, *Енглеска књижевност у Срба у XVIII и XIX веку* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1973), 135.

86 Ronald D. Landa, “US Recognition of Serbian Independence”, *Department of State Bulletin*, No. 2056, Vol. 81 (November 1981), 1–13. Драгољуб Живојиновић, „Успостављање дипломатских и трговинских односа између САД и Србије 1878–1881“, *Зборник за историју Матице српске*, No. 25 (1982), 31–49. Slobodan G. Marković, „Uspostavljanje diplomatskih odnosa Srbije i SAD 1881/82. u istoriografiji i istorijskom sećanju“, у: V. Aleksić i R. Vučetić (ur.), *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji* (Београд: Институт економских наука и Филозофски факултет, 2019), 11–26.

87 Чед. Мијатовић, „Предговор“, у: *Живот Бенџамина Франклина* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), iii.

88 Чед. Мијатовић, *О условима успеха: писма српској трговачкој омладини*, прештампано из *Трговинског гласника* (Београд: Штампарија Св. Николића, 1892). Чед. Мијатовић, *О условима успеха: писма српској трговачкој омладини*, прештампано из *Трговинског гласника* (Београд: Штампарија Св. Николића, 1892).

својеврсни бестселер,⁸⁹ а Мијатовић ју је засновао претежно на искуствима британских милионера, али и на идејама Семјуела Смајлса (Samuel Smiles, 1812–1905), великог пропагатора викторијанских вредности и писца бестселера *Самопомоћ*. Дописима из Лондона и овом књижицом Мијатовић је преносио у Србију економске идеје и моралне назоре средњевикторијанског и позновикторијанског периода онако како их је доживљавао британски мејнстрим.

Као министар финансија у шест влада (између 1873. и 1894) био је заслужан за увођење нових закона и успостављање нових установа у Србији. Обезбедио је посебним законом могућност да влада да подршку развоју индустријским предузећима и, на тај начин, подстакне развој индустрије у Србији,⁹⁰ а био је једна од најзаслужнијих особа за стварање посебне народне банке у Србији која је успостављена Законом о Народној банци од 6/18. јануара 1883, у време његовог министровања.⁹¹ Држао је прву буџетску дебату по енглеском моделу 1874. То је у скупштини оставило снажан утисак, али не нарочито повољан. Исте вечери, стигли су полицијски извештаји да је по Београду на гуслама опевана борба против „буџетске аждаје“ која је завршена славном победом народа.⁹²

После абдикације краља Милана и прогона напредњака иселио се из Србије и отишао у самоизгнанство у Британију 1889. Из изгнанства се вратио почетком 1894. када је именован у владу Ђорђа Симића. После Мајског преврата, узнемирен бруталношћу убиства краљевског пара, Мијатовић је 22. јуна 1903. поднео оставку на место посланика Краљевине Србије при Сентџемском двору. То је примљено изузетно лоше у радикалским круговима који су му то опростили тек пред Први светски рат. Тада му је, на пролеће 1914, чак понуђено да се замонаши и постане митрополит скопски с изгледима места патријарха, што је он одбио.⁹³

пано из *Трговинског гласника*, друго и поправљено издање (Београд: Државна штампарија 1892).

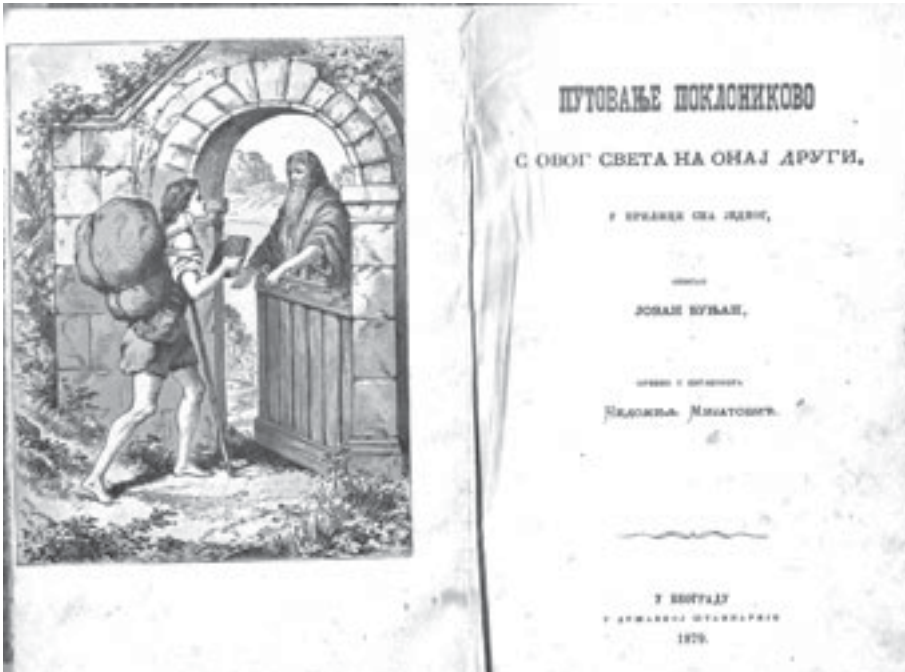
89 Поред два издања из 1892, касније је ова књижица штампана још три пута: 1898, 1909. и 1939.

90 „Закон о потпомагању индустријских предузећа“, *Српске новине*, No. 20, 24. јануара 1874, 113.

91 „Закон о Народној банци“, *Српске новине*, No. 13, 19. јануара 1883, 57.

92 *Трговински гласник*, 24. октобра 1903, No. 236, 1–2; cf. Chedo Miyatovich, “Preface”, in Woislav M. Petrovitch, *Hero Tales and Legends of the Serbians* (London: George and Harrap and Company, 1914), viii–ix.

93 Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић. Викторијанац међу Србима*, 174–74, 194–96, 248–252.

Три превода Чедомиља Мијатовића са енглеског на српски језик

Брачни пар Мијатовић је од доласка у Београд 1865. па до 1884, и од 1886. до првог самоизгнанства 1889, био главна спона двеју култура у престоници Србије. Сви значајнији Британци коју су долазили у Београд обавезно су се упознавали с Мијатовићима и они су им били један од главних извора о Србији. На сличан начин је Чедда Мијатовић био од 1889. до смрти један од главних извора Србима који би отишли у Британију. Он је од 1889. до смрти 1932. живео у Лондону, са само неколико краћих пауза када се враћао на Балкан као члан владе или дипломата (1894. и 1900). Ова његова улога малог информативног центра за Србе који посећују Британију била је посебно важна после смрти Вилијама Дентона 1888. Био је све до 1914, али и касније, незаобилазна адреса у Лондону за све Србе који су тамо ишли, и свима је давао важне савете, усмерења и препоруке.

Мијатовић је био и један од најпопуларнијих српских књижевника у последњој деценији XIX века. Романи *Иконија везирова мајка* (1891) и *Рајко од Расине* (1892) донели су му велику популарност међу публиком. Касније је објавио и романе *Кнез Градоје од Орлова Града* (1899) и *Краљичина анђелија* (1928). Слободан Јовановић је о Мијатовићевој популарности крајем XIX века приметио: „Он је био књижевна мода и књижевна маза свога доба.“⁹⁴ У овим романима он се наслонио на две енглеске књижевне традиције: готски роман и авестињске приче. Још је Перо Муџијевић приметио да је Мијатовић изразити „можда, понајвећи западњак своје генерације.“⁹⁵ Он је и кроз романе покушао да вестернизује српску историју тако што је главне јунаке приказао као западноевропске ритере, а британски утицај на ове романе је уочљив. Почетком XX века Скерлић и његов круг порекли су Мијатовићу било какву књижевну заслугу.⁹⁶ То је остала дуго доминантна оцена. Тек у радовима Симхе Кабиљо Шутић и Предрага Протића допринос Мијатовића је превреднован.⁹⁷

94 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга (1878–1889), у: Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 5 (Београд: Бигз, Југославија-публик и СКЗ, 1990), 45.

95 Pero Mužijević, „Srbija i Zapad. Povodom dve knjige u razmaku od stotinu godina”, *Republika*, No. 179–180 (1998), 27.

96 Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, треће издање (Београд: Рад, 1953), 326. Треће издање је истоветно с другим.

97 Predrag Protić, „Sistem Čedomilja Mijatovića”, *Savremenik* (11. нов. 1983), 473–478. Предраг Протић, *Сумње и надања, Прилози проучавању духовних кретања код Срба у време романтизма* (Београд: Просвета, 1986). Simha Kabiljo-Šutić, *Posrednici dveju kultura. Studije o srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama* (Beograd: Institut za književnost i jezik, 1989).

Током дугог живота у Британији Мијатовић је постепено развио и посебан хоби: занимање за спиритизам.⁹⁸ То његово занимање није остало без одјека у Србији. У Британији је блиско сарађивао с појединим спиритистима, а посебно с чувеним викторијанским новинаром Вилијамом Томасом Стедом (William Thomas Stead).⁹⁹ Био је и крематиста и то је, такође, имало утицаја на популаризацију крематизма у Србији.

Ако се посматра његова обухватна активност у домену односа Србије и англосфере, Мијатовић је као преводилац с енглеског, новински дописник из Лондона, књижевник, спиритиста, министар финансија, дипломата, и спона између Срба и Енглеза дао највећи допринос продору утицаја из англосфере у Србији. Уз све то, Мијатовић је био и један од главних извора о Србији у Великој Британији, а посебно у периоду између 1892. и 1914. Објавио је низ чланака у британским дневницима и периодичним издањима о Србији као и неколико књига у којима је ова земља главна тема. Од њих најважнија је *Србија и Срби* која је имала по три издања у Британији и САД између 1908. и 1914.¹⁰⁰ Запажене су биле и његове одреднице о Србији објављене у 32. тому десетог (1902) и 24. тому једанаестог (1911) издања *Енциклопедије Британика*.¹⁰¹ Чланак о Србији из једанаестог издања изашао је и у посебној књизи.¹⁰² Објавио је током Првог светског рата и мемоаре на енглеском.¹⁰³

98 Слободан Г. Марковић, *Проф Чедомил Мијатовић*, 382–390. Радмила Радић, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века* (Београд: ИНИС, 2009), 170–186.

99 У посебном чланку објаснио је шта га је одвело у окултизам: Chedo Mijatovich, “What led me to Occultism”, *The Occult Review*, Vol. 21 (Jan–June 1915), 81–94.

100 Chedo Mijatovich, *Servia and the Servians* (London: Sir Isaac Pitman & Sons, 1908). Друго британско издање: Chedo Mijatovich, *Servia of the Servians* (London: Sir Isaac Pitman & Sons, 1911). Треће британско издање: Chedo Mijatovich, *Servia of the Servians* (London, Bath, New York and Melbourne: Sir Isaac Pitman & Sons, 1915). Америчка издања: Chedo Mijatovich, *Servia and the Servians* (Boston: L. C. Page & Company, 1908). Chedo Mijatovich, *Servia of the Servians* (New edit., New York: Charles Scribner’s Sons, 1913). Chedo Mijatovich, *Servia of the Servians* (New ed., New York: Scribner, 1914).

101 Слободан Г. Марковић, *Проф Чедомил Мијатовић*, 349–353.

102 C. Mijatovich, “Servia”, in Sir Donald Mackenzie Wallace, Prince Kropotkin, C. Mijatovich, J. D. Bourchier, *A Short History of Russia and the Balkan States* (London: The Encyclopaedia Britannica Company, 1914), 161–176.

103 Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist* (London, New York, Toronto and Melbourne: Cassel and Company, 1917). Српски превод објављен је 2008: Чедомил Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, едиција RARA, превео и приредио Слободан Г. Марковић (Београд: Радио-телевизија Србије, 2008, друго издање 2017).

Да би се употпунио допринос брачног пара Мијатовић потребно је поменути и изузетно важне књиге о Србији које је објавила Елоди Мијатовић на енглеском. Она је била прва историчарка модерне Србије и 1872. објавила је на енглеском Историју модерне Србије. Две године касније превела је 26 српских народних приповедака на енглески, а 1881. покушала је да српске епске песме споји у један еп о Косову, па је превеле епске песме о Косову на енглески.¹⁰⁴

Укупном делатношћу брачни пар Мијатовић дао је изузетан допринос англозоном продору у Србију, али и велики допринос ширењу знања о Србији у Британији.

в. Остали англофили у Србији

Оцењујући допринос југословенско-енглеским културним везама Лука Смодлака је почетком 1941. дао списак Југословена англофила у домену културе. Приметио је да после Руђера Бошковића, Доситеја Обрадовића и Чеде Мијатовића несумњиво четврто место „у погледу идеја које је пренео из Енглеске у наш културни живот“ припада Љубомиру Недићу (1858–1902). Недић је боравио неких годину дана у Лондону 1880-тих, али је главни део студија провео у Лајпцигу. Као професор психологије, логике и историје философије Велике школе он је студентима преносио идеје Џона Стјуарта Мила посебно из домена логике, упознавао их с делом Чарлса Дарвина и са ставовима британског философа и књижевног критичара Џорџа Хенрија Луиса (George Henry Lewes, 1817–1878).¹⁰⁵

У другом делу каријере постао је истакнути књижевни критичар с изузетним познавањем немачке и енглеске књижевности. Он је подигао српску књижевну критику за једну лествицу даље, иако су његове оцене појединих писаца биле претерано неповољне, посебно Лазе Костића.¹⁰⁶ Превео је англо-ирског писца Оливера Голдсмита (Oliver Goldsmith, 1728–1774).¹⁰⁷ Волео је и америчке и енглеске писце, а посебно др Џонсона и Бајрона. Занимљиво је да је вео-

104 Elodie Lawton Mijatovics, *The History of Modern Serbia* (London: William Tweedie, 1872). Eadem, *Serbian Folk-lore. Popular tales selected and translated by Madam Csedomille Mijatovics* (London: W. Isbister & Co, 1874). Madame Elodie Lawton Mijatovich, *Kossovo: an Attempt to bring Serbian National Songs, about the Fall of the Serbian Empire at the Battle of Kosovo, into one Poem* (London: W. Isbister, 1881).

105 Лука Смодлака, „Љубомир Недић и Енглеска“, *Даница*, No. 8 (15.01.1941), 11.

106 Љубомир Недић, *Из новије српске лирике* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893).

107 Оливер Голдсмит, *Векфилдски свештеник* (Београд: СКЗ, 1898).

ма ценио и једног есејисту и познаваоца енглеског устава Волтера Бацота¹⁰⁸ који је утицао на све оне српске англофиле који су били импресионирани британским парламентаризмом. Недић је био фациниран Шекспиром. Написао је и кратку студију о Хамлету.¹⁰⁹ Слободан Јовановић је приметио за Недића да је био „у пуном смислу речи западњак и културан човек.“¹¹⁰

Уз Недића као важни културни англофили до Првог светског рата свакако треба да се помену Божидар Кнежевић (1862–1905) и Светомир Николајевић (1844–1922).

Кнежевић је провео цео живот у Србији и образовао се искључиво у њој где је завршио Историјско-филолошки одсек Велике школе. Готово целу каријеру провео је предавајући по гимназијама у унутрашњости Србије (1884–1904). Енглески је научио самоук¹¹¹ да би читао Томаса Карлајла. Касније је објавио превод дела *О херојима*.¹¹² Први његов велики превод с енглеског био је превод Бакла.¹¹³ Прву верзију овог превода завршио је 1886. када је имао 24 године и када је био професор ужичке реалке. Тада се обратио за помоћ Светомиру Николајевићу и према његовим примедбама исправио превод.¹¹⁴ Уз Николајевићеве препоруке, превод је објавила Коларчева задужбина у пет томова 1891–1894.¹¹⁵ Постхумно су издати и Маколијеви *Огледи*

108 Slobodan Jovanović, „Ljubomir Nedić“, *Nova Evropa*, Vol. 1, No. 12 (16.12.1920), 408. Прештампано у: Слободан Јовановић, „Љубомир Недић“, у: Idem, *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11 (Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ, 1991), 695.

109 Љубомир Недић, *О Хамлету. Јавно предавање Љубомира Недића држано у дворани Велике школе 10 децембра 1889* (Београд: Краљевско-српско државна штампарија, 1892).

110 Slobodan Jovanović, „Ljubomir Nedić“, *Nova Evropa*, Vol. 1, No. 13 (23.12.1920), 445. Cf. Idem, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11, 699.

111 Драгољуб Мићуновић, „Филозофија историје Божидара Кнежевића“ у Божидар Кнежевић, *Принципи историје* (Београд: РТС, 2007), 13–15.

112 Тома Карлајл, *О херојима, хероизму и обожавању хероја у историји*, са енглескога превео Б. Кнежевић (Београд: Српска књижевна задруга, 1903).

113 При транскрипцији енглеских имена на српски доста се лутало и то је био случај и код Бакла. Тако је овај аутор најпре био Бокл у Мијатовићевом преводу, а онда је постао Бекл у Кнежевићевом преводу.

114 Божидар Кнежевић – Светомиру Николајевићу, Ужице, 07.11.1886. Објављено у: Божидар С. Николајевић, *Из минувих дана. Сећања и документи* (Београд: САНУ, 1986), 278.

115 Х. Т. Бекл, *Историја цивилизације у Инглеској*, књига прва: (Београд: Коларчева задужбина, 1891), књига друга: (Београд: Коларчева задужбина, 1891), књига трећа: (Београд: Коларчева задужбина, 1893), књига четврта: (Београд: Коларчева задужбина, 1893), књига пета: (Београд: Коларчева задужбина, 1894).

као заједнички превод Божидара Кнежевића и В. Савића.¹¹⁶ Како је приметио Душан Стојановић „никад не крочивши ни до Земуна, али вођен неким својим урођеним чулом, он је открио један свет енглеске мисли који није изгубио од своје снаге и данас.“¹¹⁷

За разлику од Кнежевића, Светомир Николајевић је успео да добије државну стипендију и припадо је елитној групи благодетанаца, односно државних стипендиста, које је Србија слала у иностранство на студије. Од 1865. до 1871. студирао је у Цириху, Берну, Берлину и Бриселу, а на крају и у Паризу и Лондону. Један савременик испричао је касније Павлу Поповићу да је студирање Николајевићево у Лондону изазвало велико чуђење и дивљење „у ондашњем примитивном Београду.“¹¹⁸ С искуством студија у главним престоницама Европе посматран је као неко чудо у Београду. Већ на јесен 1873. добио је место суплента на Великој школи за историју књижевности, а затим и професора наредне године. На тој је дужности, уз мањи прекид, остао до 1894. Посебно су упамћена његова предавања с краја 1870-тих и почетка 1880-тих, а то је управо и било време појачаног занимања за Британију. Том таласу англофилије свакако је и он лично допринео.

У политичкој историји Николајевић је остао упамћен по ангажовању у време последњег Обреновића 1890-тих. Тада је имао несрећу да буде премијер (1894), у време када је владар суспендовао устав. Његов политички ангажман тог времена имао је конзервативан контекст. Деценију раније, када је био популаран предавач Велике школе, био је познат по слободоумљу. Како је приметио један од његових ученика Лука Лазаревић, Николајевић је био слободуман на предавањима и у њима би, уз излагање о неком енглеском песнику, правео и политичке алузије на садашњост. „Напреднији део школске омладине гутао је те речи Светомирове, одушевљавао се њиме, угледао се на њ.“¹¹⁹ Уз Љубомира Недића и Светислава Вуловића (1847–1898) припадао је групи професора Велике школе који су имали посебно знамање за енглеску књижевност. Николајевић је држао и јавна предавања о Шекспиру у Грађанској каси-

116 Т. Б. Малолет, *Огледи*, превели Б. Кнежевић и В. Савић (Београд: СКЗ, 1912). У овом издању преведена су два Маколијева есеја: о Милтону и о Бејкону.

117 Душан Стојановић, „Божидар Кнежевић и енглеска мисао“, у: *Idem*, *Милтон и Његош. Огледи о нашим културним додирима са Енглезима* (Београд: Луча, 1940), 93. Исти је есеј објављен у *Српском књижевном гласнику*, књ. 60 (мај-август 1940), 43–48.

118 Павле Поповић, „Светомир Николајевић“, *Српски књижевни гласник*, Нова серија, Vol. 6, No. 2 (16. маја 1922), 128.

119 Зар[ија] Р. Поповић, „Светомир Николајевић“, *Годишњица Николе Чутића*, Vol. 35 (1923), 329.

ни, и то „О Краљу Лиру“ 1883, а „О Отелу Шекспировом“ 1885.¹²⁰ Написао је прилоге о Шекспиру¹²¹ и Бајрону. Његов есеј о Бајрону објављен је прво у *Годишњици Николе Чутића* (1885), а касније у другој књизи *Листића*¹²² и оцењен је као редак текст о Бајрону написан на српском у XIX веку који има и књижевну вредност.¹²³

После Владимира Јовановића и његов син Слободан Јовановић (1869–1958) постао је велики познавалац Британије и САД и њихових установа и Србији. Писао је доста на теме из британске и америчке политичке историје и теорије, а посебно у међуратном периоду. До 1914. објавио је неколико радова у *Српском књижевном гласнику* који су били важни за рецепцију британске културе и установа у Србији. Ти радови односе се на Џона Морлија (1901), енглески парламентаризам (1902), и Томаса Карлајла (1904). По обиму посебно значајан је рад о енглеском парламентаризму.¹²⁴

Уз Слободана Јовановића и Стојан Протић се бавио енглеским парламентаризмом и често га цитирао у својим политичким говорима о чему ће бити речи касније. Да би списак водећих анлофила у Краљевини Србији био потпун потребно је додати и све оне англофиле који су се тако исказали током Великог рата, а међу њих спадају: Богдан и Павле Поповић и отац Николај Велимировић.

6. Познавање енглеског језика у Србији и утицај превода са енглеског

Београд је као погранични град Србије с Аустријским царством природно био наслоњен на германофону и хунгарофону залеђину. Зато је у Србији, од стицања аутономије (1830) надаље, главни европски језик који се учио био немачки. Прилив аустријских Срба и

120 И. М. Петровић, „Шекспир у нашој књижевности“, *Нова Европа*, Vol. 14, No. 7 (11.10.1926), 206.

121 Светомир Николајевић, „Из Шекспира, Јулија“, у: Idem, *Листићи из књижевности*, I (Београд: Државна штампарија, 1883), 148–173. Првобитно штампано у *Годишњици Николе Чутића*.

122 Светомир Николајевић, „Бајрон“, у: Idem, *Листићи из књижевности*, II (Београд: Државна штампарија, 1888), 1–128.

123 Снежана Кићовић-Пејаковић, *Енглеска књижевност у Срба*, 240. О утицају и рецепцији Бајрона у српској књижевности видети други део књиге: И. М. Петровић, *Лорд Бајрон код Југословена* (Пожаревац: Јадран, 1931), 125–200.

124 Касније су ови радови објављени у *Политичким и правним расправама*, књ. 3 (Београд: Геца Кон, 1933), као и у другом тому сабраних дела из 1990. Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе I–III*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 2 (Београд: БИГЗ, Југославијапублнк и СКЗ, 1990), 611–649, 655–672, 682–687.

долазак бројних усељеника из немачких земаља и Аустријског царства још су више појачали доминацију немачког као главног страног језика у Кнежевини Србији.

Већ је Доситеј пропагирао учење енглеског, али је овај језик био недовољно познат у Србији током XIX века. Први већи преводи с енглеског на српски појавили су се тек 1860-тих, а умножили су се у наредне две деценије. Када је у питању најутицајнији енглески писац Вилијам Шекспир његово дело било је присутно кроз цео XIX век у српској драми „као извор утицаја, алузија, упућивања и разматрања“ у делима писаца попут Лазе Костића, Симе Милутиновића Сарајлије, Јована Стерије Поповића и Ђуре Јакшића.¹²⁵ Највише је Шекспиром био заокупљен Лаза Костић који је најобухватније допринео „ширењу Шекспирове култа.“¹²⁶ Он му је отворио широм врата у српску културу прославом тристоте годишнице његовог рођења у Српском народном позоришту у Новом Саду 1864,¹²⁷ а и сам је превео неколико његових драма.¹²⁸ У Новом Саду је од 1860-тих постојала и група српских књижевника, на челу с Лазом Костићем, који су говорили енглески, дивили се Шекспиру и енглеској књижевности.¹²⁹ Од 1861. до 1906. објављено је чак 14 Шекспирових драма у српским преводима, а неке од њих, у три (*Јулије Цезар*), или у два превода (*Млетачки трговац*, *Отело* и *Хамлет*).¹³⁰

Утицај британске културе у другој половини XIX века био је посебно присутан преко дела Џона Стјуарта Мила, Херберта Спенсера и Чарлса Дарвина. У Бечу се 1868. појавио превод Миловог дела *О слободи*. Књигу је с француског превео кнез Петар Карађорђевић.¹³¹ Милов утицај био је веома јак у Србији. Алимпије Васиљевић је израдио тротомну *Логик*¹³² на основу Миловог *Система логики*.

125 Zorica Bečanović Nikolić, “Shakespeare in Serbia”, in Slobodan G. Markovich (ed.), *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st Centuries*, 178.

126 И. М. Петровић, „Шекспир у нашој књижевности“, 203.

127 Vladeta Popović, *Shakespeare in Serbia* (London: Oxford Univeristy Press, 1928), 24–41.

128 Лаза Костић објавио је преводе следећих Шекспирових драма: *Ромео и Јулија* (Нови Сад, 1876, допуњено 1907); *Краљ Лиџ*, превео заједно са Ј. Д. Стефановићем и А. Хаџићем (Панчево, 1881) и самосталан превод *Цар Лиџ* (Нови Сад, 1894); *Хамлет* (Мостар, 1903); *Ричард III* (Мостар, 1903).

129 И. М. Петровић, „Шекспир у нашој књижевности“, 203, 204.

130 Списак превода на српски до 1920-тих дат је у: Vladeta Popović, *Shakespeare in Serbia*, 125–126. Листа обухвата само преводе одштампане у публикацијама, а укупан број превода је још већи.

131 Џон Стјуарт Мил, *О слободи*, посрбио кнежевић П. А. Кара-Ђорђевић (Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1868). Издање се продавало у корист фонда Уједињене омладине српске.

132 Алимпије Васиљевић, *Логика, удешена за школску употребу* (Београд: Државна штампарија, део 1: 1871, део 2: 1872, део 3: 1873).

Милова схватања користио је и Чедомиљ Мијатовић за уџбеник из политичке економије,¹³³ а Светозар Марковић је сматрао Мила за једног од најзаслужнијих мислилаца. Зато и не чуди да је Марковић лично написао предговор за српски превод Миловог дела *Потчињеност женскиња*.¹³⁴ О Дарвину се писало у Србији крајем 1860-тих, а 1878. појављује се *Постанак фела* Чарлса Дарвина у преводу Милана Радовановића.¹³⁵ Веома популаран био је и Херберт Спенсер који је утицао на Алимпија Васиљевића и Светозара Марковића.¹³⁶

Што се тиче знања о Сједињеним Државама она су могла да се стекну преко превода књиге чувеног француског политичког философа и историчара Алексиса Де Токвила (Alexis de Tocqueville, 1805–1859) *О демократији у Америци* која се објављена у Београду 1872. и 1874.¹³⁷ Џон Вилијам Дрејпер (John William Draper, 1811–1882), амерички филозоф, историчар и фотограф, био је веома познат у Србији крајем XIX века. Најпре је Мита Ракић превео његову књигу *Историја умнога развића Јевропе* са енглеског,¹³⁸ а затим је објављено и његово дело *Грађанско развиће Америке*, али је та књига заправо преведена с руског.¹³⁹ Потоње дело изашло је и као фељтон у *Српским новинама*, али у два низа и то 1876. и 1880.¹⁴⁰ Захваљујући свему томе Дрејпер је био широко познат у Србији почетком 1880-тих.

133 Чедомиљ Мијатовић, *Извод из политичке економије* (Београд: Државна штампарија, 1867). Међу 13 страних дела на која се Мијатовић посебно позива у овом уџбенику, у додатку после садржаја, 5 су на енглеском језику: Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*; H. C. Carey, *Principles of Social Science*; H. D. Mac-Cleod, *Elements of Political Economy*; S. R. Mac-Culloch, *Principles of Political Economy*; John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*.

134 Џон Стурт Мил, *Потчињеност женскиња* (Београд: Државна штампарија, 1871).

135 Чарлс Дарвин, *Постанак фела помоћу природног одбирања или Одржавање поњегованих раса у борби за живот* (Београд: Државна штампарија, 1878).

136 Simha Kabiljo-Šutić, *Posrednici dveju kultura*, 68–70.

137 А. Токвил, *О демократији у Америци*, с француског превео Настас Петровић, свеска 1: Београд: Државна штампарија, 1872, свеска 2: Београд: Државна штампарија, 1874.

138 Џ. У. Дрепер, *Историја умнога развића Јевропе*, с енглеског превео Мита Ракић, део 1: (Београд: Српско учено друштво, 1871), део 2: (Београд: Српско учено друштво, 1874).

139 Џ. Уел. Дрепер, *Грађанско развиће Америке*, по енглеском с руског превео Свет. Ј. Никетић (Београд: Књижара В. Валожића, 1880).

140 Фељтон Џона У. Дрепера, „Грађанско развиће Америке“ излазио је у *Српским новинама* у две серије. Прва серија излазила је 1876. од 22. јуна/4. јула до 7/19. јула, и то у бројевима: 137–8, 143–9. Друга серија излазила је 1880, од 19/31. јануара до 27. марта/8. априла, и то у бројевима: 15, 32–3, 46, 56–8, 37–9, 62–63, 69–70.

Преводи Чедомиља Мијатовића, Божидача Кнежевића, Лазе Костића и Љубомира Недића били су део њиховог личног занимања. Српској култури XIX века недостајала је институционална могућност учења енглеског језика. Свако ко је желео да научи енглески у Србији XIX века морао је, или да буде самоук попут Божидача Кнежевића, или да сам оде у Британију или САД. Забележен је само један покушај да се почне с предавањем енглеског језика. Никола С. Јовановић носио је надимак Американац (1853–1937). Он је 1870-тих боравио у САД и тамо студирао. Лично је Гледстону уручио адресу српских патриота маја 1880.¹⁴¹ У Београду је 1884. одржао предавање под насловом „Значај инглескога језика за српску науку и практику“, а предавање су пренеле званичне *Српске новине*.¹⁴² Уређивао је *Београдски општински лист* (1883–1889) и држао предавања о САД. Он је изгледа држао предавања енглеског крајем 1884, али се губи траг шта се даље с тим дешавало. Енглески се повремено предавао и у понекој приватној школи.

Поред немачког језика, који се широко користио у Београду и другим местима на граници с Хабзбуршком монархијом, постепено се у Србији шири учење француског. Крајем XIX века немачки и француски се надмећу за примат главног страног језика у Србији. Енглески продире много спорије и то углавном путем личне иницијативе. У другој половини XIX века било је прилично сложено за говорника енглеског језика да научи српски и обратно. Прва граматика српског језика појавила се у Британији тек 1887,¹⁴³ први речник енглеског, и то штампан ћирилицом и за речи на енглеском, појавио се тек 1908. у Сједињеним Државама у Чикагу, односно „Ћикагу“ како стоји у изворнику,¹⁴⁴ а први прави џепни речник у оба смера тек 1916. у Британији.¹⁴⁵ Прва граматика енглеског језика објављена је посебно за говорнице српског језика 1900. године, а за потребе Више женске школе у Београду.¹⁴⁶

141 Никола С. Јовановић, „Српска адреса г. Гледстону“, *Застава* [Нови Сад], No. 76, 20. маја (1. јуна) 1880, стр. 1–2. [Никола С. Јовановић], *Гледстонов пријем српске адресе* (Задар: Печатња И. Водицке, 1881).

142 Никола С. Јовановић, „Значај инглескога језика за српску науку и практику. Приступно предавање приватног доцента“, *Српске новине*, No. 266, од 2. децембра 1884, и No. 267, од 4. децембра 1884, стр. 1443–1444, 1447–1448.

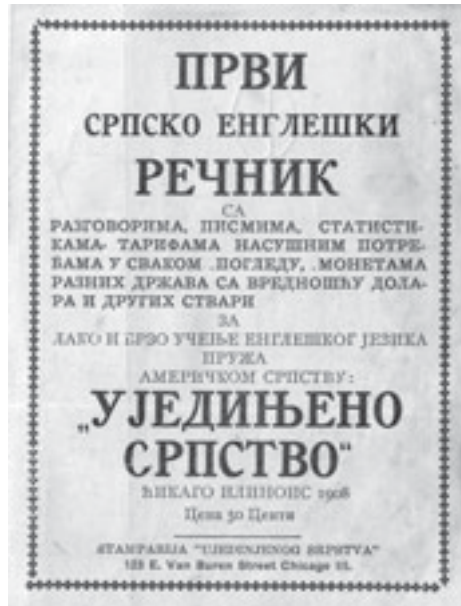
143 W. R. Morfill, *Simplified Grammar of the Serbian Language* (London: Trubner and Co., 1887).

144 *Први српско енглешки речник* (Ћикаго/Chicago: Уједињено Српство, 1908).

145 L. Cahen, *Serbian-English and English-Serbian Pocket Dictionary* (London: Kegan Paul & Co., 1916).

146 Лујза Ст. Јакшић, *Енглеска граматика за ученице Више женске школе* (Београд: Државна штампарија, 1900).

Прва граматика српског језика објављена за говорнике енглеског језика 1887.

*Први српско-енглески речник објављен у
„Тикагу“-Чикагу 1908.*

*Говор Николе Јовановића Американца о значају енглеског језика,
Српске новине, 2/14. децембар 1884.*

Колико је енглески био слабо познат у Србији јасно је из података о томе ко је говорио енглески међу српским посланицима на Двору Сент-Џемском. Њих је укупно било осам у рангу посланика од 1880. до 1919, а само двојица од њих, Чедомиљ Мијатовић и Михаило Милићевић, говорила су енглески.¹⁴⁷ Чак ни током Великог рата Србија није успела да пошаље у Британију посланика са знањем енглеског. За разлику од Славка Грујића, отправника послова Србије у Лондону од 1908. до 1914, ни посланик Матеја Бошковић (1914–16), ни Јован М. Јовановић Пижон (1916–1919) нису знали енглески. Међу културним изасланицима Србије, које је послао Никола Пашић у Британију 1915, отац Николај Велимировић био је ретка особа која је знала релативно добро енглески, а који је током рата енглески усавршио до нивоа да је држао веома запажене проповеди.¹⁴⁸

Владари Краљевине Србије такође нису познавали енглески. Енглески дипломатски посланици били су посебно импресионирани кнезом и краљем Миланом Обреновићем IV (кнез 1868–1882, краљ 1882–1889) и његовим владањем француским језиком. Од владара Србије до 1918. једино је краљ Александар Обреновић V (1889–1903) говорио енглески.¹⁴⁹ И последњи краљ назвисне Србије Петар I Карађорђевић (1903–1921) није знао енглески, али је одлично говорио француски и преводио са њега.¹⁵⁰

7. Врхунац културног и друштвеног утицаја Британије 1880-тих

Значајније интересовање за енглеску књижевност јавило се код угарских Срба већ крајем 1850-тих, а посебно током 1860-тих, и за то је заслужан круг око Лазе Костића. И у Кнежевини Србији расте интересовање за Британију и њену културу од 1860-тих надаље, а посебно у осмом десетлећу XIX века. Све веће занимање за Британију достиже врхунац током 1880-тих.

Гледстон је током Велике источне кризе постао симбол оног дела британског јавног мњења које је симпатисало с балканским хришћанима. Када је он, априла 1880. постао, по други пут, пре-

147 Податак за Милићевића према некрологу у *Тајмсу*: “The Servian Minister”, *The Times*, July 14, 1908, 13.

148 Slobodan G. Markovich, “Activities of Father Nikolai Velimirovich in Great Britain during the Great War”, *Balkanica*, Vol. 48 (2017), 166–172.

149 Phyllis Auty (Филис Оти), „Необјављени документи енглеског Министарства спољних послова о Србији 1837–1911“, *Историјски часопис*, No. 12–13 (1963), 436.

150 Драгољуб Р. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић. Живот и дело у изгнанству 1844–1903. године* (Београд: БИГЗ, 1988), 56.

*Статуа Вилијама Џуарта Гледстона
(1809–1898) на Олдвичу у Лондону.*

мијер Британије, то је аутоматски произвело много веће занимање јавног мњења балканских хришћанских држава за Велику Британију. Један текст Чедомиља Мијатовића из 1892. скренуо је пажњу на Гледстонову популарност широм Балкана. Како је он приметио: „Није Енглеска, нити је Либерална странка, већ је управо г. Гледстон лично тај који ужива готово неразумљив ауторитет на Балкану.“ Тај ауторитет је толики да, по Мијатовићевом суду, у случају политичког сукоба међу балканским земљама, једини човек на целом свету „који би био једногласно изабран да арбитрира не би био ни цар ни патријарх, већ г. Гледстон.“¹⁵¹

Велики утицај Гледстона приметио је Бранко Бешлин у студији о европским утицајима на српски либерализам, а посебно на Владимира Јовановића, Стојана Бошковића и Алимпија Васиљевића који су, уз друге српске либерале, величали Гледстона „не само зато што је показивао разумевање за њихов народ, него и стога што је оличавао све њихове идеале и утврђивао их у вери у исправност парламентаризма и напредак човечанства.“¹⁵²

151 Mijatovich, “Mr. Gladstone and the Balkan Nations”, *The Speaker*, Aug. 27, 1892, p. 260.

152 Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку* (Сремски Карловци и Нови Сад: ИК З. Стојановића, 2005), 485.

Гледстонов пријем српске адресе
Николе С. Јовановића из 1881.

Студија Алексе Н. Спасића „Енглески устав“,
објављена у 44 наставка у Српским новинама
од октобра 1882. до маја 1883.

Дописник листа *Тајмс*, Џејмс Дејвид Барчер, приметио је 1889, приликом посете Србији поводом обележавања 500 година од Косовске битке, кафану у Крушевцу која се звала „Господин Гледстон.“ Она је имала „слику државника с веома пријатељским изразом која је висила изнад врата.“¹⁵³ Уз Гледстона и остали британски делатници и делатнице који су учествовали у кампањи у корист балканских хришћана олакшавају продор британске културе и занимање за њу, а посебно Вилијам Дентон, Аделајн Полина Ирби¹⁵⁴ и Артур Еванс.

Српско учено друштво (СУД) уочило је и признало допринос и значај Британаца који су учествовали у хуманитарним и политичким активностима у корист балканских хришћана и изабрало је пет Британаца и једну Британку међу своје чланове. Вилијам Дентон постао је кореспондентни члан Друштва српске словесности 1863, и дописни члан Српског ученог друштва 1864. Вилијам Гледстон био је почасни члан СУД од 1880, Џон Александер Тин, четврти маркиз од Бата, изабран је за почасног члана СУД 1884, Артур Еванс за дописног члана СУД 1884, а Вилијам Артур Вајт за почасног члана СУД 1885. Аделајн Ирби постала је прва дописна чланица СУД 1885, и почасна чланица Српске краљевске академије 1892. Уз Аделајн Ирби почасни чланови Српске краљевске академије постали су аутоматски 1892. и Вилијам Гледстон, Џон Александер Тин и Вилијам Артур Вајт.¹⁵⁵

Током 1880-тих креће и убрзана и наглашена рецепција британских тема, а занимање за Британију достиже до тада непознат ниво. Довољно је прегледати званичне *Српске новине* из тог времена и одмах упадају у очи две студије објављене као фељтони у преко 80 наставака, 1882–1883. године. Прва је „Енглески устав“ Алексе Н. Спасића у 44 наставка,¹⁵⁶ а друга је „Лондон“ која је објављивана

153 James Bouchier, “The Great Servian Festival”, *The Fortnightly Review*, Vol. 46 (1889), 222.

154 О делатности Аделајн Ирби, поштовању које је уживала и сећању на њу видети: Слободан Г. Марковић, „Аделајн Полина Ирби (1831–1911). Викторијанска путница и хришћанска добротворка“, у: Нада Милошевић Борђевић, *Живот и стваралаштво жена чланова ДСС, СУД и САНУ* (Београд: САНУ, 2020), 59–93., 91–96.

155 Љубомир Никић, Гордана Жујовић и Гордана Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије 1841–1947* (Београд: САНУ, 2007), 16, 36, 62–63, 73–74, 90–91.

156 Први наставак објављен је 21. септембра/3. октобра 1882: А. Н. Спасић, „Енглески устав по Беџхоту, Ерскин-Меју, Халаму, Меколеју, Роселу и Џон Стуард Милу“, *Српске новине*, No. 207, 21.09.1882, 1285. Наставци су

током 1883. анонимно у 40 наставака.¹⁵⁷ Сама околност да се „Енглески устав“ објављује у службеним новинама Краљевине Србије значила је да се британски модел уставног уређења сматра за пример добре праксе.

Економске и политичке идеје из Британије већ су биле прилично познате у уском кругу Паризлија пред Светоандрејску скупштину из 1858. На тој скупштини рођен је либерализам у Србији као политички покрет. Паризлије су били студенти које је држава послала као стипендисте на европске универзитете како у Француску тако и на универзитете на немачком. Скупно су добили назив Паризлије да би се разликовали од „немачкара“, односно аустријских Срба који су дошли са дипломама из Хабсбуршке монархије. Многим Паризлијама идеолошки је одговарала либерална Британија. Они су Британију, њене установе и мислиоце, упознали преко француских и немачких превода, или преко немачких и француских професора код којих су слушали о британским ауторима.

Милован Јанковић (1828–1899) се још 1856. у *Србским новинама* позивао на „женијалног“ Јеремију Бентома, односно Џеремија Бентама. У текстовима под насловом „О интересу“ користио је, мада без навођења, и Џона Стјуарта Мила. Заступао је тезу да камате не смеју да се ограничавају, да треба да се уведе минимална држава и слободе појединца.¹⁵⁸

Од 1875. до 1887. скоро девет година на челу министарстава финансија Србије биле су присталице Џона Стјуарта Мила, Адама Смита и/или Ричарда Кобдена: Чедомиљ Мијатовић, Владимир Јовановић, Милован Јанковић и Алекса Н. Спасић. И тај податак сведочи о упливу британске економије и политичке теорије. Тај уплив

објављени у следећим бројевима из 1882: 208–211, 216, 226–231, 265, 267, 270, 272, 285–9. Укупно 20 наставака током 1882. Фељтон је настављен током 1883. и објављен у следећим бројевима: 1, 3, 4, 6, 14, 16, 18, 20–3, 26, 28–33, 85, 93, 96, 100, 103 и 104. Укупно 24 броја. Фељтон није завршен.

¹⁵⁷ Први наставак објављен је 28. марта/9. априла 1883: „Лондон“, *Српске новине*, No. 69, 28.03.1883, стр. 341. Наставци су објављени у бројевима 70–76, 78–80, 83–85, 88–96, 101, 105, 107, 109, 111, 114, 116, 118, 122–23, 125–131. Укупно 40 наставака. Снежана Кићовић-Пејаковић није могла да се определи за то ко је вероватан аутор овог текста. Само је навела мишљење Војислава Јовановића Марамбоа да је аутор могао да буде Алекса Јовановић, Иван Павловић или Милан Кујунџић Абердар. Сама је навела разлоге зашто то нису могли да буду Чедомиљ Мијатовић, Љубомир Недић или Светомир Николајевић. Снежана Кићовић-Пејаковић, *op. cit.*, 36–37.

¹⁵⁸ Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку* (Сремски Карловци и Нови Сад: ИК З. Стојановића, 2005), 322–324.

био је очевидан већ 1870-тих, али је током друге Гледстонове владе (1880–1885) досегао врхунац.

8. Утицај англосфере на уставе Србије

И британска парламентарна пракса и Устав Сједињених Држава имали су утицаја на уставна питања у Србији од првог Устава из 1835, па све до устава из 1888. и 1903. Сарадник англофилског часописа *Даница* приметио је почетком 1941. да су везе Енглеске и Србије у 19. и 20. веку биле слабе, али је додао: „Ни мање стварних веза ни више идејних утицаја није било него што је то случај у односима Енглеске и Србије.“¹⁵⁹

Могуће је да је већ Димитрије Давидовић знао за нека решења из Устава САД и да их је можда искористио за поједине чланове у Сретењском уставу. На то упућује један текст из *Новина србских* које је Димитрије Давидовић уређивао до 28. марта 1835, а на том месту га је наследио Димитрије Исаиловић.¹⁶⁰ *Новине србске* су 13/25. априла 1835. донеле текст „Устави сједињених Држава Северно-Американских“, у одељку „смјесице поучитељне и забавне.“ Ту је дат приказ двотомне књиге која је изашла 1834. у немачком преводу у Франкфурту, а на тему грађанских уредби или устава у САД. Затим у чланку следи преглед Устава САД и главних уредби везаних за владу.¹⁶¹ Остаје отворено питање да ли је Давидовић користио ову књигу приликом израде Сретењског устава.

Наредни Устав који је написао неко из Србије био је Намеснички устав из 1869. Намесници су крајем 1868. образовали Уставни одбор. Из њихове беседе при отварању рада Одбора јасно је да су познавали политичку праксу Сједињених Држава. У беседи је наведено и следеће: „Северни Американци су један од најнапреднијих народа, па се и у њих догађало, да по неколико људи, у своме личном интересу или у заносу страсти, целу Скупштину за собом повуку и заведу је с пута хладнокрвне разумности.“¹⁶² Енглеска парламентарна пракса била је већ позната у Србији из чланка који је пет година раније објавио Стојан Бошковић под насловом „Скупштински развитак и друштвено преображење у

159 Политикус, „Утицај енглеских установа и идеја на политичко и уставно формирање Србије“, *Даница*, No. 10 (15. феб. 1941), 21.

160 Радош Љушић, *Оријентални новинар, европски политичар. Димитрије Давидовић, 1789–1838* (Београд: Службени гласник, 2013), 114, 135.

161 „Смјесице поучитељне и забавне. Устави саедињњих држава свверо-американских“, *Новине србске*, No. 15, 13(25). април 1834, стр. 119.

162 Слободан Јовановић, „Дводомни систем“, у *Политичке и правне расправе*, свеска 2 (Београд: Геца Кон, 1910), 137.

Инглеској.¹⁶³ Ова студија даје преглед налаза Вилијама Грега из његових есеја.¹⁶⁴

Позиви на енглеску уставност били су чести током 1870-тих. Колико је британски парламентаризам утицао на поједине политичке делатнике у Србији јасно је из једног историјског податка. Премијер Јован Мариновић и његова влада били су против предлога скупштинске адресе. На њихов захтев 22. новембра/4. децембра 1874, 61 посланик гласао је против, а 58 за адресу. Тиме је влада победила, али са само три гласа већине, уз тројицу уздржаних.¹⁶⁵ Мариновић је тада мотивисао оставку слабом већином, иако влада није зависила, по тадашњем Уставу, од поверења парламента. Јасно је да се заправо угледао на британску парламентарну праксу. У истој влади, Чедомил Мијатовић држао је британску буџетску беседу која је завршила тако да је опевана од стране гуслара као „буџетска аждаја“.

Студент заинтересован за британску уставност, политички систем и парламентаризам, могао је средином 1880-тих да прочита три релевантне расправе на српском језику о овим темама. Студија Стојана Бошковића објављена је 1863, одредница, а заправо студија о Великој Британији у *Политичном речнику* Владимира Јовановића штампана је 1872, а фељтон о енглеском уставу из пера Алексе Н. Спасића 1882/83. године у *Српским новинама*.

а. Утицај британске парламентарне демократије
на Устав из 1888/1903.¹⁶⁶

Позиви на енглеску уставност постали су још учесталији по оснивању три политичке странке у Србији 1881: напредњака, радикала и либерала. Током 1880-тих посебно су се теоретичари из редова радикала позивали на британски парламентаризам. Тако је Милован Ђ. Миловановић (1863–1912), у расправи о уставној реформи из 1888, приметио: „Тип представничке владе који је једини могао у монархијама да осигура политичке слободе, јесте парламентарна влада, која је из Енглеске пренета у току 19 века у већину европских

163 Стојан Бошковић, „Скупштински развитак и друштвено преображење у Инглеској.“ *Гласник Друштва Србске словесности*, No. 16 (1863), 234–292.

164 William Greg, *Essays on Political and Social Science, contributed chiefly to the Edinburgh Review* (London: 1853).

165 Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 1: 1858–1878 (Београд: Геца Кон, 1923), 298–299.

166 Политикус, „Утицај енглеских установа и идеја на политичко и уставно формирање Србије“, 21–23.

Студија Стојана Бошковића из 1863, под насловом
„Скупштински развитак и друштвено преображање у Инглеској“

континенталних држава.“¹⁶⁷ При доношењу Устава из 1888. главну реч су имали Милован Ђ. Миловановић и англофил Стојан Протић (1857–1923). Тим уставом заведен је британски парламентаризам у српској адаптацији, онако како су га замишљали Миловановић и Протић.¹⁶⁸ Пошто је Устав из 1903. само незнатно прерађени Устав из 1888, онда све што важи о британском утицају за ранији важи и за каснији устав.

Стојан Протић, један од вођа Радикалне странке, непрекидно је цитирао у својим говорима у скупштини примере из енглеског парламентаризма. Познавао је добро и британске теоретичаре парламентаризма и британску парламентарну праксу којој се дивео. У делу *Одломци из уставне и народне борбе у Србији* објавио је један свој овећи чланак из 1908. насловљен „Борба против већине“ са посебним одељком „Србија и Енглеска“.¹⁶⁹ У овом тексту Протић је напи-

¹⁶⁷ *Ibid.*, 22.

¹⁶⁸ *Ibid.*

¹⁶⁹ Стојан М. Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији* (Београд, 1911). Ово је збирка Протићевих публицистичких чланака. Међу њима је и чланак „Борба против већине“ који је објавила радикалска *Самоуправа* 2–8. априла 1908. Последњи део овог чланка носи назив „Србија и Енглеска“, Стојан М. Протић, *op. cit.*, 83–92. У истој књизи налази се и

сао: „Кад год је реч о парламентаризму, онда није могуће не наводити Енглеску. Енглеска је парламент мајка парламената. Енглеска је уставност и парламентарност углед свима земљама.“¹⁷⁰ Протићева заслуга у преношењу тековина британског парламентаризма није дошла само кроз његов доктринаран утицај на Радикалну странку. Он је непрекидним позивањем на Енглеску натерао и опозиционе посланике да се баве питањима британског парламентаризма које је износио.

И Милован Миловановић приметио је утицај британског парламентаризма на уставе из 1888. и 1903, а сам је о британском утицају написао 1909: „И пошто су Срби, заједно са другим цивилизованим народима европског континента, усвојили енглески систем владе, зашто не би позајмили од Енглеза њихове методе за унапређење и прилагођавање уставних институција?“¹⁷¹ Он се и раније позивао на енглеске ауторе. У *Дневнику* је 1901. објавио расправу „Један или два дома“ у којој се залагао за једнодомно представништво позивајући се на „најмеродавније енглеске публицисте“ Мила, „Бејгхота“¹⁷² и Мена.¹⁷³

Завршне напомене о трансферу из англосфере

Англофони трансфер је на самом почетку модерне српске културе допирао директно до ње преко Доситејевог дела. После Доситеја трансфер је текао посредством других култура због веома малог броја Срба који су знали енглески. У првој половини XIX века трансфер знања из англосфере, односно пренос идеја и концепата из Британије и Америке, допирао је до Србије преко руског, француског и немачког језика.

Трансфер из англосфере јача током 1860-тих, упадљиво је присутан 1870-тих, а доживљава кулминацију онда када је у Британији на власти влада која симпатише с балканским хришћанима 1880-

---

Протићев чланак „Балфурова оставка“ објављен у *Самоуправи* 29. новембра 1905. Стојан М. Протић, *оп. cit.*, 33–37.

170 Стојан М. Протић, *оп. cit.*, 83–84.

171 Milovan Milovanovitch, “The Constitution and Constitutionalism”, in Alfred Stead (ed.), *Servia by the Servians* (London: William Heinemann, 1909), 67.

172 Волтер Баџот (Walter Bagehot, 1825–1877) био је британски есејиста и новинар и аутор дела *Енглески устав* из 1867. Често је цитиран у Србији од 1870-тих надаље и транскрибован је на различите начине, између осталог као Беџхот, Бејгхот. Препоручена транскрипција је Баџот. Tvrtko Prčić, *Transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena*, 10.

173 Слободан Јовановић, „О дводомном систему“, 204.

СМЕСИЦЕ

ПОУЧИТЕЛЪНЕ И ЗАБАВНЕ.

Устави сјединѣны Држава Сѣверо-Американскіи.

Прошасте године 1834^{та} изишла е на енглескомъ языку издава књига у две части и на нѣмачкій языкъ преведена у Франкфурту исте прошасте године. Оно е прво са вршено собраніе Сѣверо-Американскіи грађанскіи уредба или устава, примљимъ и потврђенимъ одъ своіо особени Држава, које къ истомъ союзу принадлеже. Кратакъ изводъ овога Устава есть слѣдуюћій. — По правилама Устава нитко се не може избрати за присѣдателя у Сенату, које нѣ 30^{ти} годину довршио. Свакій сочленъ Сената избира се одъ законодателногъ Суда оне Државе, коју представља, на шестъ година, развѣ ако е које столица смртию или одказаномъ службомъ празна остала, те се понунити моратъ у овомъ послѣднимъ случаю замѣнители избира се за оно време, за које бы умршиій или одказавшиій Сенаторъ јошть служити имао. Число членова у Сенату свагда е 48. Они су обично у годинама између 45 и 60 година, па таковимъ начинемъ самъ союжанство съ великимъ искуствомъ такоферъ и душевну силу и живость зрѣлаго мужескогъ возраста. Понајимѣше бирајусе они изъ неискусниа и найразумниа людій у 21 особене Државе, изъ државни Намѣстника (Губернатора), Судіа и т. д. Степенъ и званіе, које они на себи носе, принадлеже къ найзнаменитијина у цѣлој земљи; и зато се оно званіе редко одбацуе, но често се тражи. Сматрајући пакъ на особите користи, исто оно званіе ништа у себи неіма, што бы примамљивати могло, нити е какво личное право сотимъ союжено. Плаћа Сенатора она е иста, која се даје члену представническогъ Дома, т. е. осамъ долара (нѣшто мање одъ осамъ таліра) на данъ, докле годъ засѣданіа конгреса или собранія трају, и осамъ долара на данъ за сваки двадесетъ мѣли, кадъ на конгресъ и натрагъ путую. Засѣданія биваю у союжномъ граду Вашингтону, и трају едно на друго 3 мѣсеціа у години. Предсѣдатель може у итинимъ случанна конгресъ сазвати, но нити га може самъ одложити ни распустити. Исто тако не може ни еданъ ни другій Домъ Сената самъ по себи безъ созвољенія другога дуже одъ три дана свои засѣданія одложити. Уставъ одузима Предсѣдателью ту властъ, да може земљу у какомъ годъ ратъ завлести. Обилѣніе рата, а исто тако и дозвољеніе на то, да се осветити могу за учинѣну имъ одъ морски разбойника штету, изаскуе међу мажовину гласова у обомъ Дому конгреса, па затимъ и созвољеніе Предсѣдателя. Войска состои се изъ 7,000 людіа. а уопште земалско войско у свима 23 союзнимъ Државама износи

Приказъ књиге на немачкомъ која се бавила Уставомъ Сједињенихъ Америчкихъ Држава, Новине србске, 13/25. април 1834.

тих. Постојање културних посредника олакшава трансфер (Аделајн Ирби, Вилијам Гледстон, Вилијам Дентон, Владимир Јовановић, Чедомиљ и Елоди Мијатовић).

У преношењу тековина из англосфере у српску културу посебну улогу одиграли су српски англофили попут Доситеја Обрадовића, Владимира Јовановића, Чедомиља Мијатовића, Лазе Костића, Љубомира Недића, Светомира Николајевића, Божицара Кнежевића и Стојана Протића. Од свих британских теоретичара највећи утицај на Србију XIX века имао је Џон Стјуарт Мил, а од политичара Вилијам Јуарт Гледстон.

Знање енглеског расте средином века и међу угарским Србима и у Србији. Већ 1860-тих постоји група говорника енглеског међу новосадским Србима. Познавање енглеског језика је у успону у Србији почетком XX века, али је и даље било веома ограничено.

Културеме из Британије јасно продиру од 1858. надале у српску културу и политику када је у питању либерална идеологија, идеје слободе и прогреса, институционални развитак, а посебно парламентаризам. Трансфер се врши уз прилагођавање. Остаје тек да се анализира какве су све адаптације вршене при рецепцији институција и феномена из Британије и САД.

Околност да англосфера није имала цивилизацијску мисију према Србији, и да Британија и САД нису имале територијалне аспирације на Балкану, олакшала је делове трансфера, јер се продор идеја и тековина из ове зоне није доживљавао као претња.

Библиографија (по абecedном реду):

Необјављени извори:

FO, 105/44 (1884).

Периодика (консултована годишта су у загради):

Српске новине (1874, 1876, 1880, 1882, 1883).

Застава, Нови Сад (1880).

Penny Illustrated Paper, Лондон (1885).

The Times, Лондон (1908).

Трговински гласник (1891–94, 1903).

Дигиталне базе података:

Дигитализоване службене новине Србије, 1813–1868“, <http://novinesrpske.sluzbenenovine.rs/home/index/serbian>

Литература

- Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774–1923* (London: Macmillan, and New York: St. Martin's Press, 1966).
- Антић, Чедомир, *Земља празника и град споменика. Србија и Британија половином 19. века/A Country of Holidays and a City of Monuments*, билингвално издање (Велика Плана: Траг, 2004).
- Idem, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност* (Београд: Завод за уџбенике, 2004). Издање на енглеском: Idem, *Neutrality as Independence: Great Britain, Serbia and the Crimean War* (Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2007).
- Auty, Phyllis, (Филис Оти), „Необјављени документи енглеског Министарства спољних послова о Србији 1837–1911“, *Историјски часопис*, No. 12–13 (1963), 413–443.
- Бакл, Хенри Томас (Buckle, Henry Thomas)
- Бокл, Х. Т., *Историја цивилизације у Енглеској*, с енглеског превео Чед. Мијатовић (Београд: Државна књигопечатња, 1871).
- Бекл, Х. Т., *Историја цивилизације у Инглеској*, књига прва: (Београд: Коларчева задужбина, 1891), књига друга: (Београд: Коларчева задужбина, 1891), књига трећа: (Београд: Коларчева задужбина, 1893), књига четврта: (Београд: Коларчева задужбина, 1893), књига пета: (Београд: Коларчева задужбина, 1894). Свих пет књига превео Божидар Кнежевић.
- Bataković, Dušan T., “French Influence in Serbia 1835–1914. Four Generations of ‘Parisians’”, *Balkanica*, No. 41 (2010), 93–129.
- Bečanović Nikolić, Zorica, “Shakespeare in Serbia”, in S. G. Markovich (ed.), *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st Centuries* (Belgrade: Faculty of Political Science/Centre for British Studies and Zepter Book World, 2018), 177–192.
- Бешлин, Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку* (Сремски Карловци и Нови Сад: ИК З. Стојановића, 2005).
- Бошковић, Стојан, „Скупштински развитак и друштвено преображење у Инглеској.“ *Гласник Друштва Србске словесности*, No. 16 (1863), 234–292.
- Bourchier, James D., “The Great Servian Festival”, *The Fortnightly Review*, Vol. 46 (1889), 214–233.
- Cahen, L., *Serbian-English and English-Serbian Pocket Dictionary* (London: Kegan Paul & Co., 1916).
- Дарвин, Чарлс, *Постанак фела помоћу природног одбирања или Одржавање поњегованих раса у борби за живот* (Београд: Државна штампарија, 1878).
- Denton, Reverend William, *Servia and the Servians* (London: Bell and Daldy, 1862). Издање на немачком: William Denton, *Serbien und die Serben* (Berlin: Verlag von Wiegandt und Grieben, 1865).
- Idem, *The Christians in Turkey* (London: Bell and Daldy, 1863). Српски превод: В. Дентон, *Христијани у Турској* (Нови Сад: Епископска књигопечатња, 1864).
- Дрејпер, Џон Вилијам (Draper, John William)
- Дрепер, Џ. У., *Историја умнога развића Јевропе*, с енглеског превео Мита Ракић, део 1 (Београд: Српско учено друштво, 1871), део 2: (Београд: Српско учено друштво, 1874).

- Дрепер, Ц. Уел., *Грађанско развиће Америке*, по инглеском с руског превео Свет. Ј. Никетић (Београд: Књижара В. Валожића, 1880).
- Дурковић Јакшић, Љубомир, *Књига о Глигорију Возаревићу* (Београд: Библиотека Града Београда и Бигз, 1995).
- Ђорђевић. Тихомир Р., „Писма из Лондона. Из 1846“, *Даница*, No. 5 (01.12.1940), 6–8.
- Гавриловић, Мих., „Почеци дипломатских односа Велике Британије и Србије“, у: Idem, *Из новије српске историје* (Београд: СКЗ, 1926), 98–189.
- Gladstone, W. E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (London: John Murray, 1876).
- Idem, *Political Speeches in Scotland, November and December 1879* (Edinburgh: Andrew Elliot, 1879).
- Greg, William, *Essays on Political and Social Science, contributed chiefly to the Edinburgh Review* (London: 1853).
- Holland, Robert, and Diana Markides, *The British and the Hellenes. Struggles for mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford: Oxford University Press, 2008).
- Христић, М. Ф., *Србија и Енглеска пре пола века. Мисија Филипа Христића у Лондону 1863 година по белешкама из његових успомена* (Београд: Геца Кон, 1910).
- Јакшић, Лујза Ст., *Енглеска граматика за ученице Више женске школе* (Београд: Државна штампарија, 1900).
- Javarek, Vera, “Essays Translated from English in the ‘Sobranije’ of Dositej Obradović”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 33, No. 81 (June 1955), pp. 437–456.
- Eadem, “Material from English Writers in the ‘Mezimac’ of Dositej Obradović”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 34, No. 83 (June 1956), pp. 426–442.
- Eadem, “Dositej Obradović’s English Models, 1785–1788”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 94 (Dec. 1961), pp. 24–43.
- Eadem, “English Writers in the ‘Etika’ of Dositej Obradović and the ‘Instituzioni di Etica’ of Francesco Soave”, in *Collectanea in Stephani Ivšić Honorem* (Zagreb: Societas philological croatica, 1963), pp. 153–160.
- Јовановић, Владимир, *Србски народ и источно питање* (Нови Сад: Епископска печатња, 1863).
- Idem *Политични речник*. Свеска А, први део: Аахенски мир – Амортизација (Нови Сад: Уједињена омладина српска, 1870), Свеска А, други део: Амфикионија – Ацио (Нови Сад: Уједињена омладина српска, 1870); Св. Б (Београд: Главна књижара србска Ј. Д. Лазаревића, 1872); Св. В (Београд: Главна књижара србска Ј. Д. Лазаревића, 1872); Св. Г, Д и Ђ (Београд: Главна књижара србска Ј. Д. Лазаревића, 1873).
- Idem, *Успомене* (Београд: БИГЗ, 1988).
- Јовановић, Војислав, „Један енглески извор Доситејевом *Предисловију о баснах*“, у: *Споменица Доситеја Обрадовића* (Београд: Српска књижевна задруга, 1911), 84–88.
- Idem, *Енглеска библиографија о Источном питању у Европи*, друго допуњено издање, прир. Марта Фрајнд (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1978).
- [Јовановић, Никола С.], *Гледстонов пријем српске адресе* (Задар: Печатња И. Водицке, 1881).

- Idem, „Значај енглеског језика за српску науку и практуру“, *Српске новине*, 02[14].12.1884, No. 266, стр. 1443–1444; 04[16].12. 1884, No. 267, стр. 1447–1448.
- Јовановић, Слободан, „Двodomни систем“, у *Политичке и правне расправе*, свеска 2 (Београд: Геца Кон, 1910).
- Idem, *Политичке и правне расправе I–III*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 2 (Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ, 1990).
- Idem, *Влада Милана Обреновића*, књига друга (1878–1889), у: Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 5 (Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ, 1990).
- Idem, „Љубомир Неђић“, у: Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11 (Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ, 1991), 665–699.
- Kabiljo-Šutić, Simha, *Posrednici dveju kultura. Studije o srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama* (Београд: Институт за књижевност и језик, 1989).
- Кара-Ђорђевић, Петар А., „Предговор“, у: Џон Стјуарт Миљ, *О слободи* (Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1868), v–xiii; Друго издање: *Ibid* (Београд: Свесловенска књижарница, 1912), v–xv.
- Кићовић-Пејаковић, Снежана, *Енглеска књижевност у Срба у XVIII и XIX веку* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1973).
- Китромилидис, Пасхалис, „Доситеј Обрадовић и грчко просветитељство“, у: Idem, *Православни комонвелт. Симболичка наслеђа и културна сусретања у Југоисточној Европи* (Београд: Завод за уџбенике, 2016), 295–302.
- Knežević, Saša, “William Gladstone and the Balkan Christians”, in Slobodan G. Markovich, (ed.), *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st Centuries* (Belgrade: Faculty of Political Science/Centre for British Studies and Zepher Book World, 2018) 127–136.
- Kostić, Veselin, *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700–1860* (Београд: Архипелаг, 2014).
- Idem, “A Contribution to the Study of the Reception of John Milton in the South Slavonic Countries”, *Balkanica*, Vol. 29 (1998), 209–223.
- Landa, Ronald D., “US Recognition of Serbian Independence”, *Department of State Bulletin*, No. 2056, Vol. 81 (November 1981), 1–13.
- Langford, Paul, “The Eighteenth Century”, in Kenneth O. Morgan (ed.), *The Oxford Illustrated History of Britain* (Oxford and New York: OUP, 1984), 352–418.
- Lawton Mijatovics, Elodie, *The History of Modern Serbia* (London: William Tweedie, 1872).
- Eadem, *Serbian Folk-lore. Popular tales selected and translated by Madam Csedomille Mijatovics* (London: W. Isbister & Co, 1874).
- Eadem, *Kosovo: an Attempt to bring Serbian National Songs, about the Fall of the Serbian Empire at the Battle of Kosovo, into one Poem* (London: W. Isbister, 1881).
- Љушић, Радош, *Оријентални новинар, европски политичар. Димитрије Давидовић, 1789–1838* (Београд: Службени гласник, 2013).
- Mackenzie, G. Muir, and A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe, with fifteen illustrations by F. Kanitz* (London and New York: Alexander Strahan, 1866). Српски превод: Г. Мјур Макензи и А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* (Београд: Државна штампарија, 1868).

- Markovich, Slobodan G., *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903–1906* (Paris: Dialogue, 2000).
- Marković, Slobodan G., „Grof Čedomilj Mijatović – Protestantski duh među Srbima”, u: *Liberalna misao u Srbiji. Prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XX veka*, ur. Jovica Trkulja i Dragoljub Popović (Beograd: CUPS, 2001), 247–280.
- Марковић, Слободан Г., *Гроф Чедомилј Мијатовић. Викторијанац међу Србима* (Београд: Досије и Правни факултет, 2006).
- Marković, Slobodan G., “Count Čedomilj Mijatović. A leading Serbian Anglophile”, *Balkanica*, Vol. 38 (2007), 105–132.
- Markovich, Slobodan G., “Anglophiles in Christian Balkan States (1862–1920)”, *Balkanica*, Vol. 40 (2009), 95–145.
- Markovich, Slobodan G., “Activities of Father Nikolai Velimirovich in Great Britain during the Great War”, *Balkanica*, Vol. 48 (2017), 143–190.
- Markovich, Slobodan G., “British-Serbian Cultural and Political Relations 1784–1918”, in S. G. Markovich (ed.), *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st Centuries* (Belgrade: Faculty of Political Science/Centre for British Studies and Zepther Book World, 2018), 13–117.
- Marković, Slobodan G., „Uspostavljanje diplomatskih odnosa Srbije i SAD 1881/82. u istoriografiji i istorijskom sećanju“, u: V. Aleksić i R. Vučetić (ur.), *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji* (Београд: Институт економских наука и Филозофски факултет, 2019), 11–26.
- Марковић, Слободан Г., „Аделајн Полина Ирби (1831–1911). Викторијанска путница и хришћанска добротворка“, у: Нада Милошевић Ђорђевић, *Живот и стваралаштво жена чланова ДСС, СУД и САНУ* (Београд: САНУ, 2020), 59–93.
- Markovich, Slobodan G., “British-Serbian Church Relations from the mid-19th Century to 1878”, in Mark D. Chapman and Bogdan Lubardić (eds.), *Serbia and the Church of England*, series: *Pathways for Ecumenical and Interreligious Dialogue* (Palgrave Macmillan: Cham, 2022), 9–31.
- Мијатовић, Чедомилј (Чеда)/Mijatovich/Miytovich, Chedomille (Cheda)
- Мијатовић, Чедомилј, *Извод из политичке економије* (Београд: Државна штампарија, 1867).
- Мијатовић, Чед., „Предговор“, у: Јован Буњан, *Путовање поклонику с овог света на онај други* (Београд: Државна штампарија, 1879), i–vi.
- Mijatovich, “Mr. Gladstone and the Balkan Nations”, *The Speaker*, Aug. 27, 1892, p. 260.
- Мијатовић, Чед., „Кнез Милош и пуковник Хоџес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша“, *Споменик*, No. XVII (1892), 41–116.
- Мијатовић, Чед., *О условима успеха: писма српској трговачкој омладини*, прештампано из *Трговинског гласника* (Београд: 1892).
- Мијатовић, Чеда, „Предговор“, у: *Живот Бенџамина Франклина* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), iii–xix.
- Mijatovich, Chedo, *Serbia and the Servians* (London: Sir Isaac Pitman & Sons, 1908). Друго британско издање: Ibid (London: Sir Isaac Pitman & Sons, 1911). Треће британско издање: Ibid (London, Bath, New York and Melbourne: Sir Isaac Pitman & Sons, 1915). Америчка издања: Chedo Mijatovich, *Serbia and the Servians* (Boston: L. C. Page & Company, 1908). Ibid (New edit., New

- York: Charles Scribner's Sons, 1913). Ibid (New ed., New York: Scribner, 1914).
- Mijatovich, Chedo, "Preface", Woislav M. Petrovitch, *Hero Tales and Legends of the Serbians* (London: George and Harrap and Company, 1914), v-xii.
- C. Mijatovich, "Servia", in Sir Donald Mackenzie Wallace, Prince Kropotkin, C. Mijatovich, J. D. Bouchier, *A Short History of Russia and the Balkan States* (London: The Encyclopaedia Britannica Company, 1914), 161–176.
- Mijatovich, Chedo, "What led me to Occultism", *The Occult Review*, Vol. 21 (Jan–June 1915), 81–94.
- Mijatovich, Count Chedomille, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist* (London, New York, Toronto and Melbourne: Cassel and Company, 1917). Српски превод објављен је 2008: Чедомиљ Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, едисија RARA, превео и приредио Слободан Г. Марковић (Београд: Радио-телевизија Србије, 2008, друго издање 2017).
- Мил, Џон Стјуарт (Mill, John Stuart)
- Миљ, Џон Стјуарт, *О слободи*, посрбио кнежевић П. А. Кара-Ђорђевић (Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1868).
- Миљ, Џон Стјуарт, *Потчињеност женскиња* (Београд: Државна штампарија, 1871).
- Мил, Џон Стјуарт, *О представничкој влади*, превео Вл. Јовановић (Београд: Државна штампарија, 1876).
- Milovanovitch, Milovan, "The Constitution and Constitutionalism", in Alfred Stead (ed.), *Servia by the Servians* (London: William Heinemann, 1909), 46–67.
- Miloyevitch, M. G., *Anglo-Yugoslav Cultural Relations* (London: St. Clements Press, 1944).
- Мићуновић, Драгољуб, „Филозофија историје Божицара Кнежевића“ у Божицар Кнежевић, *Принципи историје* (Београд: РТС, 2007), 11–42.
- Morfill, W. R., *Simplified Grammar of the Serbian Language* (London: Trubner and Co., 1887).
- Mužijević, Pero, „Srbija i Zapad. Povodom dve knjige u razmaku od stotinu godina“, *Republika*, No. 179–180 (1998), 27–28.
- Недић, Љубомир, *О Хамлету. Јавно предавање Љубомира Недића држано у дворани Велике школе 10 децембра 1889* (Београд: Краљевско-српско државна штампарија, 1892).
- Idem, *Из новије српске лирике* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893).
- Никић, Љубомир, Гордана Жујовић и Гордана Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије 1841–1947* (Београд: САНУ, 2007).
- Николајевић, Божицар С., *Из минулих дана. Сећања и документи* (Београд: САНУ, 1986).
- Nikolajević, Konstantin, *Serbska beseda u latinskom pismu: jedan književni sbornik za ogled novog tipa organičke latinice* (Већ: kod Franza Selcha, 1860).
- Николајевић, Светомир, *Листићи из књижевности*, I (Београд: Државна штампарија, 1883), књига II (Београд: Државна штампарија, 1888).
- Обрадовић, Доситеј
- Езопове и прочињх разнихъ баснотворцевъ, съ различни езика на славеносербски езикъ преведене... издате и сербскою јуности посвећене басне* (Лайпцик: у Типографији г. Иоанна Готлоба Еммануила Брайткопфа, 1788).

- Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића нареченог у калуђерству Доситеја њим истим списат и издат* (Београд: Српска књижевна задруга, 1893).
- Дела Доситеја Обрадовића*, пето, државно издање издано о стогодишњици смрти (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1911).
- O'Brien, Patrick Karl, "The Pax Britannica and American Hegemony: Precedent, Antecedent or just Another History?", in P. K. O'Brien and A. Clesse (eds.), *Two Hegemonies. Britain 1846–1914 and the United States 1941–2001* (Aldershot: Ashgate, 2002), 10.
- Pantelić, Ivana, "John Stuart Mill in Nineteenth-century Serbia: Influence on Political Thought and Gender Issues", *Balkanica*, Vol. 40 (2009), 85–93.
- Pavlowitch, Stevan K., *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837–1839: The Mission of Colonel Hodges* (Paris and The Hague: Mouton, 1961).
- Петровић, И. М., „Шекспир у нашој књижевности“, *Нова Европа*, Vol. 14, No. 7 (11.10.1926), 194–207.
- Idem, *Лорд Бајрон код Југословена* (Пожаревац: Јадран, 1931).
- Политикус, „Утицај енглеских установа и идеја на политичко и уставно формирање Србије“, *Даница*, No. 10 (15. феб. 1941), 21–23.
- Поповић, Васиљ, *Источно питање* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996).
- Popović, Pavle, *A Serbian Anglophil, Dositeus Obradović, The Quarterly Review*, 232 (1919), 335–351. На српском објављено у: Pavle Popović, „Dositej Obradović u Engleskoj“, *Misao* [London], No. 4 (jan.-feb. 1919), 119–122; No. 5 (mart-april 1919), 141–154.
- Idem, „Светомир Николајевић“, *Српски књижевни гласник*, Нова серија, Vol. 6, No. 2 (16. маја 1922), 127–135.
- Popović, Vladeta, *Shakespeare in Serbia* (London: Oxford University Press, 1928).
- Поповић, Зар[ија] Р., „Светомир Николајевић“, *Годишњица Николе Чупића*, Vol. 35 (1923), 326–332.
- Први српско енглески речник* (Гикаго/Chicago: Уједињено Српство, 1908).
- Prčić, Tvrtko, *Transkripcioni rečnik engleskih imena* (Београд: Nolit, 1992).
- Protić, Predrag, „Sistem Čedomilja Mijatovića“, *Savremenik* (11. нов. 1983), 473–478.
- Idem, *Сумње и надања, Прилози проучавању духовних кретања код Срба у време романтизма* (Београд: Просвета, 1986).
- Протић, Стојан М., *Одломци из уставне и народне борбе у Србији* (Београд, 1911).
- Пухало, Душан, *Милтон и његови трагови у југословенским књижевностима* (Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 1966).
- Радић, Радмила, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века* (Београд: ИНИС, 2009).
- Савић-Ребац, Аница, *Хеленски видици. Есеји* (Београд: СКЗ, 1966).
- Seton-Watson, R. W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics* (New York: The Norton Library, 1972, 1st ed. 1935).
- Shannon, R. T., *Gladstone and the Bulgarian Agitation* (London: Thomas Nelson and Sons, 1963).
- [Sheridan, Richard Brinsley] *Пизарро: жалостива изгра у петъ дѣйствиа: по Коцебуовоме Шпаньолци у Перу или Роллова смртъ одъ Рихарда Бринслея Шеридана, съ*

- немачкога превео Лазо Зубанъ (У Београду: У Княжеско-Србској Књигопечатњи, 1837).
- Скерлић, Јован, *Из нове српске књижевности* (Београд: С. Б. Цвијановић, 1914).
- Смодлака, Лука, „Љубомир Недић и Енглеска“, *Даница*, No. 8 (15.01.1941), 10–13.
- Стојановић, Душан, *Милтон и Његош. Огледи о нашим културним додирима са Енглезима* (Београд: Луча, 1940).
- Stokes, Gale, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics* (Seattle and London: University of Washington Press, 1975).
- Токвиљ, А., *О демократији у Америци*, с француског превео Настас Петровић, свеска 1: (Београд: Државна штампарија, 1872), свеска 2 (Београд: Државна штампарија, 1874).
- Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Историјски институт, 2003).
- Шмаус, А., *Његошева Луча микрোকзма. Прилог проучавању Његошевог религиозног песништва* (Београд: Штампарија „Јединство“, 1927).
- Subotić, Dragutin, *Yugoslav Popular Ballads. Their origin and development* (Cambridge: at the Univeresity Press, 1932).
- Васиљевић, Алимпије, *Логика, удешена за школску употребу* (Београд: Државна штампарија, део 1: 1871, део 2: 1872, део 3: 1873).
- Велимировић, Ник., *Религија Његошева* (Београд: Штампарија Св. Сава, 1911).
- Wilkinson, Sir J. Gardner, *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Herzegovina*, in two volumes (London: John Murray, 1848).
- Yovanovitch, Vladimir, *The Serbian Nation and the Eastern Question* (London: Bell and Daldy, 1863).
- Idem, *The Emancipation and Unity of the Serbian Nation or the Regeneration of Eastern Europe by the Reconstitution of the Nationalities* (Geneva and London: H. Georg and Trübner & Co., 1871).
- Idem, *The Near Eastern Problem and the Pan-German Peril* (London: Watts and Co., 1909).
- Idem, “The Balkan Confederacy”, *The Near East*, Vol. 2, No. 21 (Jan. 5, 1910).
- Yovanovitch, Voyslav M., *An English Bibliography on the Near Eastern Question 1481–1906* (Belgrade: Servian Royal Academy, 1909).
- Yovitchitch, Lena, *The Biography of a Serbian Diplomat* (London: The Epworth Press, 1939).
- Живановић, Жив., *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 1: 1858–1878 (Београд: Геца Кон, 1923).
- Живојиновић, Драгољуб Р., „Успостављање дипломатских и трговинских односа између САД и Србије 1878–1881“, *Зборник за историју Матице српске*, No. 25 (1982), 31–49.
- Idem, *Краљ Петар I Карађорђевић – живот и дело. У изгнанству 1844–1903. године* (Београд: БИГЗ, 1888).

Slobodan G. Markovich,

Faculty of Political Science of the University of Belgrade and
the Institute of European Studies

Cultural Transfer from the Anglosphere to 19th-Century Serbia

Abstract: The paper deals with cultural influences and transfers from the Anglosphere (the British Empire and the USA) to Serbia. The transfers began intensively with Dositey Obradovich at the end of the 18th century but were rather limited in their scope in the first half of the 19th century. Special attention is given to the political context of the influence of the Anglosphere and, in reference to this, to the Anglo-Russian rivalry and the impact of the Eastern Question on general Anglo-Serbian relations. Available digital databases were used as a tool to analyse the level of interest of the Anglosphere for Serbia and vice versa.

The leading Serbian Anglophiles are viewed in this paper as the main facilitators in spreading the influence of the Anglosphere to Serbia since the 1860s. They include Vladimir Yovanovich (Jovanović), Chedomille Mijatovich (Mijatović), Božidar Knežević, Ljubomir Nedić, Svetomir Nikolajević, Laza Kostić and Stojan Protić. Knowledge of the English language was insufficient in Serbia and that limited the scope of influence of the Anglosphere. The work of the Anglophiles in Serbia made some British and American authors very influential in Serbia, including John Stuart Mill, Herbert Spencer, Charles Darwin, Henry Thomas Buckle, and John William Draper. Among politicians, William Gladstone gained enormous respect in all Balkan Christian countries, and William Denton and Adeline Paulina Irby had a specific and strong influence on Serbs. The impact of the Anglosphere in Serbia gained significance in the 1860s, became even more prominent in the 1870s, and reached its peak in the 1880s. British parliamentarianism was held in very high esteem and made a huge impact on constitutional arrangements in Serbia, particularly after the 1880s.

Keywords: Cultural transfer, Anglosphere, Eastern Question, Serbian Anglophiles, Dositey Obradovich, Vladimir Yovanovich, Chedomille Mijatovich, British parliamentarianism